

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ**

Кваліфікаційна робота

**СТАНОВИЩЕ ВОЛИНИ У РОКИ НАЦІОНАЛЬНО-
ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ (1648–1657 РОКІВ)**

Галузь знань 03 «Гуманітарні науки»
Спеціальність 032 «Історія та археологія»

Мізюк Андрій,
здобувач освітнього ступеня «магістр»

Шеретюк Валерій,
науковий керівник
кандидат історичних наук, доцент

Рівне - 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ 1. Стан наукової розробки теми	8
1.1. Волинь у середині XVII ст.: історіографія проблеми	8
1.2. Джерельна база дослідження	22
Розділ 2. Волинь напередодні Української національної революції середини XVII століття	27
2.1. Волинське воєводство в 1 пол. XVII ст.	27
2.2. Особливості розвитку Волині перед початком революції	33
Розділ 3. Воєнні та політичні процеси на Волині під час Національно-визвольної війни 1648–1657 рр.	44
3.1. Початкова фаза революційних подій (1648–1652 рр.)	44
3.2. Наростання національно-визвольного руху (1653–1655 рр.)	54
3.3. Спад та завершення визвольної боротьби в регіоні (1656–1657 рр.)	61
Розділ 4. Наслідки визвольної боротьби та революції на Волині	68
ВИСНОВКИ	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	86

ВСТУП

Значні досягнення у вивченні історії визвольної боротьби українського народу середини XVII століття є результатом роботи численних поколінь науковців. Однак для розвитку сучасної вітчизняної науки особливо важливим є акцент на глибокому дослідженні специфіки війни за національний суверенітет в окремих регіонах України.

Актуальність дослідження. У 1648–1658 рр. на Волині відбулися важливі історичні події загальнонаціонального значення, і розпочався масовий повстанський рух. Однак визвольний процес на цій території досі не став об'єктом всебічного наукового аналізу.

Об'єкт дослідження – процеси воєнного та соціально-політичного характеру, що відбувались на Волині у період Національно-визвольної війни 1648–1657 рр.

Предмет дослідження – аналіз передумов, ходу та наслідків воєнно-політичних і соціально-економічних процесів 1648–1657 рр. на теренах Волині.

Хронологічні рамки охоплюють період 1648–1657 рр., що відповідає часам Української національно-визвольної боротьби під керівництвом Богдана Хмельницького. Верхня межа хронології визначена смертю Б. Хмельницького, що фактично поклало край визвольній боротьбі на Волині.

Територіальні межі магістерської роботи збігаються з кордонами Волинського воєводства у середині XVII ст.

Метою дослідження є комплексний аналіз визвольної боротьби на теренах Волині у 1648–1657 рр. на основі критичного опрацювання джерельної бази та узагальнення напрацювань сучасної історіографії.

Виходячи із поставленої мети виокремлено **завдання**:

- класифікувати джерельну базу та історіографічні праці щодо ролі Волині в подіях Національно-визвольної війни 1648–1657 рр.;
- дослідити специфіку розвитку Волинського воєводства на початку XVII століття;

– охарактеризувати зміст, рушійні сили та ступінь активності народних мас Волинського воєводства під час національно-визвольної боротьби проти Речі Посполитої;

Методологічна основа дослідження базується на системі наукових принципів та методів пізнання. У ході роботи використано принцип наукової об'єктивності, що передбачає критичний аналіз джерел та історіографічних праць, а також зіставлення різних підходів до висвітлення проблеми.

Наукова новизна. На основі детального аналізу наявних історичних джерел та критичного осмислення досягнень історіографії здійснено спробу комплексного аналізу перебігу воєнно-політичних подій Національно-визвольної війни та соціального руху на Волині у 1648–1657 рр. У дослідженні вперше з позицій сучасного наукового підходу визначено місце та роль Волинського регіону в стратегічних планах обох протиборчих сторін.

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати дослідження можуть послужити основою для подальшого вивчення проблеми. Матеріали роботи можуть бути корисними для краєзнавчих досліджень, а також для розробки та проведення уроків, лекцій і семінарських занять у навчальних закладах.

Апробація результатів дослідження та основних науково-теоретичних положень:

- XIV Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (21 листопада 2024 р. Рівне, РДГУ). Тема виступу: «Становище Волині у роки Національно-визвольної війни (1648–1657 років)»;
- XXI Міжнародна науково-практична конференція «Національна ідентичність крізь призму сучасних катаклізмів: історико-культурний контекст» (20-21 листопада 2025 р. м. Рівне, РДГУ). Тема виступу: «Початковий етап визвольної боротьби на Волині під час Національно-визвольної війни 1648–1652 років»;

- Стаття «Початковий етап визвольної боротьби на Волині під час Національно-визвольної війни 1648–1652 років» подана до друку у науковий збірник «Волинський часопис» Рівне, РДГУ. №1. 2025 р.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ

1.1. Волинь у середині XVII ст.: історіографія проблеми

На сьогоднішній день українська історична наука отримала можливість досліджувати раніше заборонені аспекти політичного, соціально-економічного, та культурного життя нашого народу. Завдяки відкриттю архівів науковці змогли отримати доступ до раніше недоступних матеріалів. Крім того, сучасні дослідники мають змогу використовувати різноманітні методики, наукові підходи та дослідження закордонних учених.

Тематика визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького середини XVII століття привертала увагу багатьох вітчизняних істориків. Проте вивчення передумов, ходу та наслідків цієї боротьби, а також революційних подій на Волині, досі залишається маловивченою темою. Більшість праць, що стосуються цієї теми, переважно фокусуються на аналізі бойових дій, соціальних, економічних і культурних процесів, що мали місце на західноукраїнських теренах.

Дореволюційна історіографія (до 1920-х років), в якій висвітлювались основні події Хмельниччини, зокрема особливу увагу приділяли Переяславській раді.

Історіографія дореволюційного періоду представлена напрацюваннями: В. Антоновича [15]; М. Грушевського [31, 32]; І. Каманіна [43]; М. Любавського [54, 55]; М. Костомарова [45, 46] та Д. Яворницького [99–102]. У їхніх роботах висвітлюються основні події Хмельниччини, а також приділяється увага битвам, що відбувалися на теренах Волинського воєводства у 1648–1657 роках. У більшості з цих досліджень центральне місце займає діяльність Богдана Хмельницького, аналіз Переяславської ради 1654 року та політика Московської держави.

До першої групи дослідників відносять тих, хто розглядав події Національно-визвольної війни з позицій російського імперіалізму. Серед таких учених – історик Іван Каманін, член київського відділу Імператорського

військово-історичного товариства. Йому було поставлено завдання: «Дослідити поле битви 1651 року, визначити можливі позиції козаків, татар та поляків, а також місця розташування ставок Богдана Хмельницького, хана та польського короля. А також визначити місце переправи козаків через болота та можливий шлях відступу козацького табору» [65, с. 156].

У своїй праці, що була видана на основі наукових розвідок, «Битва козаків з поляками під м. Берестечком у червні 1651 р.», Каманін не лише викладає факти, але й чітко відображає московські імперські наративи. Автор вже з першої сторінки зазначає, що «Берестецька битва є лише короткочасною військовою дією в багатовіковій боротьбі двох слов'янських народів – польського та руського – за панування на східноєвропейській рівнині» [43, с. 3]. Такий підхід свідчить про відсутність визнання української суб'єктності в контексті подій.

Спираючись на зібраний ним матеріал, Микола Костомаров увіковічнив діяльність українського козацтва у своїх працях, зокрема у відомому дослідженні «Богдан Хмельницький», вперше виданому в 1857 році [45]. Аналізуючи документи та матеріали різних авторів, дослідник систематизував їх та детально виклав події, що передували 1651 році. Значна частина цієї книги присвячена опису суспільно значимих подій, що відбувалися на волинських землях. Хоча певні неточності та помилки є характерними для праць першопрохідців, зібрана М. Костомаровим інформація й до сьогодні має значну наукову цінність.

Головна роль у вивченні історії України та формуванні концепції української державності безумовно належить Михайлу Грушевському. Окрім масштабної, багатотомної «Історії України-Руси», він також написав низку праць, що були безпосередньо присвячені періоду козацтва та визвольній війні середини XVII століття.

Грушевський аналізує україно-польські взаємини XVI–XVII століть і їхній вплив на формування козацької держави. Він досліджує занепад українського світського та релігійного життя у XV–XVI століттях, поступовий розквіт

польської культури та її поширення на українських землях. Автор також описує розвиток основних наукових осередків, зокрема Острозької академії, і розглядає передумови виникнення нового антипольського повстання, що переросло у національно-визвольну війну.

Отже, дореволюційна історіографія має велике значення, зокрема праці представників української наукової спільноти, оскільки вони базуються на джерелах та артефактах, частина яких нині недоступна для сучасних дослідників.

Аналіз радянських наукових досліджень свідчить, що означена тема була повністю заідеологізована та висвітлювалася тенденційно радянською історіографією. Радянські історики, під впливом ідеологічних заборон, ігнорували національно-визвольний характер українсько-польської війни та активно прославляли політику Московії. Це пояснюється тим, що дослідники орієнтувалися на партійно-класовий підхід, часто вдавалися до суб'єктивізму та заздалегідь упереджених оцінок. Тематика діяльності українських національних сил, таких як козацтво, духовенство, міщанство та селянство, була піддана забороні. Комуністична пропаганда акцентувала увагу на тому, що саме завдяки московському впливу український народ здобув свободу і здійснив «давню мрію» – приєднання до Московії. Всі, хто не погоджувався з більшовицькою політикою, оголошувалися «ворогами народу», «буржуазними націоналістами» та «переписувачами історії».

Аналіз радянських історичних досліджень показує, що дана тема була повністю підпорядкована ідеологічним впливам та висвітлювалася у викривленому, тенденційному руслі радянської історіографії. Під дією партійних заборон історики замовчували національно-визвольний характер українсько-польської війни, натомість підкреслювали «визвольну роль» Московії. Така позиція зумовлювалася домінуванням партійно-класового підходу, що супроводжувався упередженими судженнями й суб'єктивними оцінками. Дослідження діяльності українських національних сил — козацтва, духовенства, міщанства та селянства – фактично заборонялися. Комуністична

пропаганда наполягала на тому, що лише завдяки московському впливові український народ зміг здійснити «вікову мрію» – приєднання до Московії. Тих, хто намагався переосмислити історичні події поза офіційною лінією партії, оголошували «ворогами народу», «буржуазними націоналістами» або «фальсифікаторами історії».

Соціально-економічне становище селян Волині у період 1638–1648 рр. ґрунтовно досліджене І. Кіку в його роботі [44]. Автор, опираючись на широкий комплекс джерел, зокрема акти городських і земських судів, підкреслює, що «селяни, їх діти, майно повністю належали феодалу, який мав право їх продавати, дарувати, заставляти, втручатися в особисте життя своїх підданих і навіть карати на «горло» [44, с. 52].» Вказані факти демонструють, що в 1630-40-х роках на Волині, як і в інших регіонах України, відзначався значний посилення феодальної експлуатації селянства, що стало однією з вирішальних передумов для початку національно-визвольної війни. Ці процеси виявляють глибокі соціальні та економічні суперечності, що сприяли піднесенню національної свідомості та мобілізації селянських мас на боротьбу за свої права.

У післявоєнні роки в УРСР була розгорнута активна русифікаторська кампанія, відома під назвою «Ждановщина», що мала на меті зміцнити вплив радянської ідеології через жорстке засудження національно орієнтованих концепцій іменитих українських вчених. Одним із головних об'єктів атак стала історична концепція М. Грушевського, яка не відповідала офіційній радянській інтерпретації української історії. У межах цієї кампанії відбувалися систематичні утиски та репресії щодо представників наукових кіл та інтелігенції, чия діяльність не вписувалася в рамки марксистської ідеології. Дослідники, чії праці не узгоджувались із вимогами радянської пропаганди, піддавалися цензурі та переслідуванням. Одним із таких вчених був І. П. Крип'якевич – учень М. Грушевського, чії наукові пошуки у галузі української історії, зокрема періоду Хмельниччини, стали об'єктом цькування з боку радянських органів влади.

Незважаючи на постійні напади, тиск і цензуру, І. Крип'якевич продовжував наукову роботу, видаючи ряд важливих праць, присвячених українській історії, зокрема визвольній війні середини XVII століття. Однією з його значних робіт є наукова стаття «До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – початку XVII ст.» [50], в якій автор відзначає, що вже наприкінці XVI століття національна самосвідомість українського народу досягла значного рівня розвитку. Посилення народної зацікавленості соціально-політичними питаннями свідчить про глибокі зміни, що відбувалися у світогляді освіченої частини українського суспільства. Особливо важливим є те, що ці зрушення були безпосередньо пов'язані з міським середовищем, де його верхівка завдяки розвитку торгівлі, здобувала значне матеріальне благополуччя та змогу для підвищення рівня освіти.

Тому, праці І. Крип'якевича мають надзвичайно важливе значення не лише з точки зору дослідження періоду Хмельниччини, але й для розуміння того, як інтелектуальне середовище України наприкінці XVI – на початку XVII століття прагнуло до відновлення національної ідентичності, що було основою для подальшої боротьби за незалежність у середині XVII століття.

З проголошенням незалежності України з'явилася можливість проведення досліджень, вільних від цензурних обмежень, які детально аналізують політичні, соціально-економічні та культурні процеси, що відбувалися в Україні у 1648–1657 роках. Аналіз та осмислення боротьби українців проти польського соціального, національного та релігійного гноблення, а також процесів становлення української державності у середині XVII століття, став предметом ґрунтовних досліджень українських істориків починаючи з 1990-х років. Саме в цей період було здійснено значні кроки у розширенні джерельної бази з історії козацької війни за національний суверенітет, зокрема щодо маловивчених питань. З'явилися праці, що досліджували регіональні особливості революційних подій та її впливу на різні сфери суспільного життя.

Сучасна українська історіографія значно відрізняється від радянської: вона характеризується об'єктивним дослідженням та висвітленням подій,

залученням різнопланових архівних джерел, використанням різних методик та наукових підходів. Особливу цінність набули регіональні дослідження, у яких на основі багатой джерельної бази висвітлювались політичне, економічне та духовне життя Волині. Серед новітніх досліджень, що містять значний фактичний матеріал, слід відзначити праці таких істориків, як О. Апанович [16]; Л. Винар [21]; В. Голобуцький [26]; О. Гуржій [34]; М. Крикун [46; 47]; Б. Прищепа та О. Прищепа [71]; Т. Чухліб [96]; В. Смолій та В. Степанков [81; 82]; Н. Яковенко [103; 104]; О. Ярошинський [105–108] та інші.

Відомими представниками новітньої української історіографії, що спеціалізуються на вивченні козацької тематики, є В. Смолій та В. Степанков. Науковці у своєму дослідженні «Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет» [82] на широкій документальній основі проілюстрували ключові віхи життєвого шляху гетьмана, а також обставини, що визначили його політичний вибір і формування світогляду. Автори подають Богдана Хмельницького як політичного діяча, полководця, дипломата та людину, постать якої постає на широкому історичному тлі. У книзі детально показано взаємодію гетьмана з численними історичними особами, долі яких тісно переплітаються з його власною траєкторією.

У праці О. Гуржія «Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право» [34] здійснено першу спробу комплексного дослідження територіального становлення та розвитку Української козацької держави, визначення її меж у другій половині XVII–XVIII ст. Автор на основі конкретного фактичного матеріалу та з використанням здобутків зарубіжної історичної науки детально аналізує територіальну структуру держави за правління Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка та інших гетьманів. Окремо висвітлюється негативна роль царського уряду у державотворчих процесах України. Дослідження містить дані щодо чисельності та етнічного складу населення різних регіонів, тенденцій демографічних змін, напрямків міграцій, а також особливостей правових норм, що регулювали суспільне життя українців.

Вагомим поповненням вітчизняної історіографії щодо Берестецької битви 1651 р., однієї з найвизначніших подій Національно-визвольної війни 1648–1658 рр., є дослідження Т. Пономарьової та О. Булиги «Переправа незабутня. Історія однієї експедиції» [69]. Автори вперше вводять у науковий обіг масив унікальної, раніше невідомої інформації про результати багаторічних археологічних розкопок на території місця битви, проведених експедиціями Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом доктора історичних наук І. К. Свешнікова поблизу сіл Пляшева та Острів Радивилівського району Рівненської області.

З широкого спектра сучасної наукової літератури особливою для нашого дослідження є праця О. Ярошинського «Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст.» [105]. Автор аналізує взаємозв'язок активної участі волинського населення у визвольних процесах із загальноукраїнським національним рухом, досліджує хід, основні етапи, особливості, озброєння, характер і наслідки визвольної боротьби 1648–1658 рр. у Волинському воєводстві та перебіг подій на Волині в 1653–1659 рр. Особливо підкреслюється, що Волинь у планах Б. Хмельницького та Речі Посполитої займала стратегічно важливе місце як плацдарм для подальшої війни, що зумовлювало запеклу боротьбу за регіон та значні демографічні й економічні втрати місцевого населення

Автор досліджує взаємозв'язок між активною участю волинського населення у визвольних процесах із загальноукраїнським національним рухом. У центрі уваги – перебіг, основні етапи, озброєння, характер та наслідки визвольної боротьби 1648–1658 років у межах Волинського воєводства, а також події, що відбувалися на Волині у 1653–1659 роках. Особливу увагу приділено тому, що Волинь у стратегічних планах Б. Хмельницького та Речі Посполитої відігравала ключову роль, виступаючи плацдармом для подальших воєнних дій. Це зумовило запеклі бої за контроль над регіоном і спричинило значні демографічні та економічні втрати серед місцевого населення [105, с. 242]. Праця О. Ярошинського суттєво розширює науковий доробок щодо

регіональних особливостей Національно-визвольної війни та її впливу на соціально-економічний і політичний розвиток Волині.

Окремий напрям наукових досліджень, присвячених визвольній боротьбі на території Волині, становлять праці, що зосереджені на вивченні поля Берестецької битви. До цієї групи належать історичні та археологічні розвідки таких учених, як: К. Адамчук [14]; О. Войтюк [22, 23]; О. Моця [60]; В. Петрович [64]; Б. Прищепа [71, 72]; С. Скруха [79]; М. Чирська [94] та ін.

Опис археологічних досліджень 2015 року, цікаві факти та підсумки наведено в публікації керівника експедиції О. Войтюка [23]. Після дванадцятирічної перерви заповідником були організовані нові розвідки на території НІМЗ «Поле Берестецької битви» з метою виявлення двох раніше невідомих козацьких переправ 1651 р. через болота річки Пляшівки, згаданих в історичних джерелах, але ще не досліджених археологами. Результати археологічної розвідки були позитивними, що стало основою для подальшої наукової роботи експедиції та розвитку досліджень пам'ятки.

Отже, напрацювання дореволюційної, радянської та сучасної української історіографії створили наукову основу для системного вивчення передумов, динаміки, особливостей та наслідків Національно-визвольної війни середини XVII ст. на Волині. Дореволюційні та радянські історичні праці не завжди спиралися на ґрунтовне дослідження джерельної бази, а їхні висновки часто визначалися ідеологічними та методологічними упередженнями, характерними для певних історичних епох. Натомість сучасна українська історична наука демонструє більш об'єктивне висвітлення подій та фактів, активно залучає широкий спектр архівних джерел, застосовує різноманітні методики й наукові підходи.

1.2. Джерельна база дослідження

Документальну основу дослідження становлять джерела різного походження, достовірності та інформаційної насиченості. Загалом вони є достатньо змістовними, що дозволило виконати поставлені наукові завдання.

Центральне місце серед них займають збірники архівних документів і матеріалів, видані в різні періоди в Україні. Певні документи публікувалися в монографічних дослідженнях, працях присвячених західноукраїнському регіону та збірниках матеріалів наукових конференцій.

Велика частина документів, що відображають події козацької доби, нині зберігається в архівах РФ, особливо ті матеріали, які стосуються діяльності органів влади та розкривають зміст і механізми реалізації московської імпералістичної політики. Зокрема, під редакцією Івана Крип'якевича було видано збірник «Документи Богдана Хмельницького» [5], у якому вміщено універсали, накази та листи Богдана Хмельницького за 1648–1657 рр. Незважаючи на специфіку радянського періоду, вражає ґрунтовність і точність відбору джерел, що демонструє майстерність І. Крип'якевича як археографа. Матеріали збірника були відібрані з архівів та бібліотек Української РСР, Ленінграду, Москви, а також з архівних фондів Польщі, Угорщини, Швеції та ін. У додатках вміщено підроблені документи, а також перелік втрачених листів і універсалів, розвинений науково-довідковий апарат.

Важливим джерелом для дослідження є «Літопис Самовидця», виданий у 1971 році. Ця праця має мемуарний характер і написана українською мовою, близькою до народної, що дає змогу відтворити мовну атмосферу тієї доби. Особа автора достеменно невідома, однак вважається, що він належав до козацької старшини та певний час обіймав високу посаду в українському уряді. На основі аналізу автобіографічних відомостей дослідники В. Романовський, О. Оглоблин і особливо М. Петровський констатували, що автором «Літопису Самовидця» найімовірніше був Роман Ракушка-Романовський – генеральний підскарбій за гетьманування Івана Брюховецького, який у пізніші роки став священиком у Стародубі.

Літопис Самовидця [7] складається зі вступу, який описує стан України напередодні Хмельниччини, та двох головних частин. Перша частина присвячена подіям Хмельниччини й Руїни (до 1676 р.), проте очевидно писалася значно пізніше вказаних подій. Друга частина охоплює події до

1702 р. і становить власне літопис у традиційному розумінні цього жанру. Вона створена на Лівобережжі й містить найбільшу кількість локальних новин, особливо для Стародубського регіону.

Також збірник містить документи, що стосуються діяльності православних братств, виникнення козацтва та козацько-селянських повстань 1620–1630-х рр. Значна частина опублікованих джерел безпосередньо відображає хід визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі, головні події війни, міжнародну і законотворчу діяльність Б. Хмельницького. Окремі документи висвітлюють процес покаяння населення Волині та перебування тут військ Хмельницького. Разом із тим, як випливає з назви збірника, його автори не змогли повністю уникнути ідеологічного забарвлення: частина матеріалів акцентує на важливій ролі Москви та позицію так званого «старшого брата».

У контексті сучасного дослідження, ми відкидали ідеологічну заангажованість, а головну цінність становив фактичний та статистичний матеріал видання, який дозволяє відтворити багатогранні процеси Національно-визвольної війни середини XVII ст.

Видання «Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657 рр.: збірник за документами актових книг» [10] базується на матеріалах актових книг – унікального джерела з історії України. Особлива цінність цього збірника полягає у великому обсязі використаних документів (понад 4,7 тис.), які переважно стосуються західноукраїнського регіону, безпосередньо Волині, і показують визвольну війну з точки зору польської влади.

Збірник структуровано у три частини. Перша частина охоплює десять розділів, кожен з яких присвячено окремому року 1648–1657 рр. Другий том містить вісім розділів, що являють собою таблиці, упорядковані за матеріалами подимного податку, запровадженого упродовж досліджуваного періоду. Третя частина містить науково-довідковий апарат та додатки. Показчики імен та географічних назв узагальнюють відомості і становлять самостійні наукові довідники, корисні для істориків та дослідників генеалогії. Таким чином, збірник слугує важливим джерелом для дослідження соціально-економічних і

політичних процесів у західноукраїнських землях під час Національно-визвольної війни середини XVII ст. та дозволяє комплексно оцінити діяльність органів влади, станово-представницьких інституцій і населення того часу.

У документальному виданні «Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657» [12], опублікованому у 1998 р., були зібрані всі універсали та накази Б. Хмельницького, відомі на той час, а також угоди гетьмана з іноземними посольствами. Окремо вміщено універсали полковників, що висвітлюють політичні процеси та соціально-економічне становище окремих регіонів України в період Національно-визвольної війни 1648–1657 рр.

Незважаючи на значні досягнення сучасної української історичної науки у вивченні подій Національно-визвольної війни, усе ще відчувається нестача опублікованих джерел, необхідних для комплексного та об'єктивного дослідження цього важливого історичного періоду.

Зокрема, у збірнику «Волинь в роки визвольної війни українського народу середини XVII століття. Документи і матеріали» під редакцією Ю. Мицика та В. Цибульського вміщено джерела періоду Хмельниччини, знайдені в архівах України, Польщі та Росії, що безпосередньо стосуються Волині. Особливо цінним є наявність матеріалів мемуарного характеру, серед яких витяги з щоденників, спогади очевидців та особисте листування учасників тих подій.

Отже, напрацювання дореволюційних, радянських та сучасних українських істориків створили міцну наукову основу для вивчення передумов, розвитку, характеру, специфіки та наслідків визвольної війни та революційних процесів середини XVII ст. на теренах Волині. Не всі припущення попередніх істориків ґрунтувалися на всебічному й сумлінному опрацюванні джерельної бази, а деякі висновки були тенденційними або суперечливими. Водночас, фактичний матеріал, що міститься в цих працях, та певні історіографічні здобутки значною мірою сприяли формуванню аналітичних висновків і виконанню завдань сучасного дослідження.

Основну групу джерел, використаних у процесі написання роботи, становили збірники опублікованих документів і матеріалів, а також література

мемуарного характеру. Особливо цінними були монографічні дослідження, статті у наукових журналах, періодичні видання та археографічні збірники, що дозволили розглянути різні аспекти політичного, соціально-економічного та духовного життя Волині в період Національно-визвольної війни.

РОЗДІЛ 2. ВОЛИНЬ НАПЕРЕДОДНІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1648-1657 РОКІВ

2.1. Волинське воєводство в першій половині XVII ст.

Формування і розвиток Волинського воєводства були складними та суперечливими процесами. У своєму політичному розвитку Волинська земля пройшла кілька етапів: перебувала у складі Київської Русі (Волинського та Київського князівств), входила до Галицько-Волинської держави, а згодом стала об'єктом тривалої боротьби між Королівством Польським і Великим князівством Литовським. У середині XV ст. Волинь остаточно втратила статус удільного князівства й увійшла до складу Литовської держави.

Волинське воєводство, подібно до Київського та Брацлавського, було створене у складі Великого князівства Литовського згідно з ухвалою Віленського сейму 1565–1566 рр. [54, с. 229]. Після укладення Люблінської унії 1569 р. воєводство, разом із названими територіями, перейшло під владу Польського королівства. Відтоді й до кінця XVIII ст. Волинське воєводство перебувало у складі Речі Посполитої.

Територіальні межі Волині сформувалися переважно за доби Русі-України й у період перебування воєводства в складі Речі Посполитої зазнавали лише незначних локальних змін, що зводилися до суперечок між місцевими шляхетськими родами.

З часів існування Волині в складі Речі Посполитої до нас дійшло кілька джерел, які визначають її кордони. Хронологічно перші з них – генеральна карта 1648 р. та спеціальна карта 1650 р. України, складені Гійомом Левассером де Бопланом. Наступним джерелом є акт розмежування 1680 р., укладений польськими та турецькими комісарами, який визначав межу окупованого Османською імперією в 1672 р. Подільського воєводства від Волинського, як і Руського. Цей акт фактично повторює територіальну лінію 1546 р., ймовірно, що комісари й орієнтувались саме на неї. Для дослідження волинських кордонів інтерес також представляє «географічна карта Київського і Брацлавського

воєводств», виготовлена в 1788 р. у Тетіїві геометром Базилієм Севериновським. На цій карті Волинь межує з Київським воєводством по Случі до міста Острополя, а далі лінія йде на південь до перетину з межею Подільського воєводства [48, с. 14–15].

Загальна протяжність кордонів Волинського воєводства, розміщена у карті А. Яблоновського (масштаб 1:300 000), становила до першого поділу Речі Посполитої 1772 р. близько 1 122 км. «Із цієї протяжності на межування з Пінським повітом припадало 183 км., з Холмською землею – 200 км., Белзьким воєводством – 180 км., Львівською землею – 81 км., Тербовельським повітом – 66 км, Кам'янецьким – 36 км, Летичівським – 102 км., Житомирським – 154 км., а з Овруцьким повітом – 120 км.» [47, с. 82]. Територія Волинського воєводства охоплювала простори, що нині відповідають більшій частині Рівненської області (за винятком її північної частини, яка належала Великому князівству Литовському), значній частині сучасної Волинської області (також без північних територій, підпорядкованих Литві), північним районам Хмельницької та Тернопільської областей, а також південно-західній частині сучасної Житомирської області.

Дослідники Лідія Сухих і Віктор Страшко, спираючись на опрацьовані архівні матеріали, зауважують, що «якщо співвіднести територію Волинського воєводства із сучасним адміністративно-територіальним устроєм, то вона охоплює землі сучасних Волинської та Рівненської областей, північну частину Хмельницької (Білогірський, Волочиський, Ізяславський, Красилівський, Славутський і Шепетівський райони) і Тернопільської (переважно Теофіпольський і Шумський райони) областей, а також частково Новоград-Волинський район Житомирської області» [10, с. 8].

Як відомо адміністративно-територіальним центром Волинського воєводства було м. Луцьк. Особливості демографічної картини регіону можна відтворити за даними перепису 1629 року, згідно з яким на території воєводства налічувалося 2200 поселень, зокрема 114 міст і містечок, а загальна кількість населення становила 650 тисяч осіб. Близько 1000 міст і сіл знаходились під

контролем князів Острозьких, решта – під владою Вишневецьких, Заславських, Любомирських і Сангушків [6, с. 57].

Кожне українське воєводство, земля та повіт мали власний сеймик – орган місцевого урядування. Сеймик складався з шляхти певної землі та мав подвійне значення: він був органом місцевого шляхетського самоврядування та основним механізмом участі шляхти у політичному житті держави [56, с. 141]. Одним із головних завдань передсеймових або посольських сеймиків було обрання послів на загальний (вальний) сейм Речі Посполитої та їхнє інструктування. На сеймиках також обговорювались питання, які мали бути винесені на сейм, і місцева шляхта висловлювала свої побажання з цього приводу. Обрані послы були зобов'язані суворо дотримуватись інструкцій. Через діяльність сеймиків забезпечувалася широка участь польської шляхти у політичному процесі країни та виконання рішень сейму [56, с. 141].

Частина сільських поселень передавалася у володіння церковним інституціям, зокрема монастирям, де ті також створювали власні фільваркові господарства. Одним із найбільших волинських землевласників був Дерманський монастир, що розташовувався в межах Острозької волості. Замкові фільварки зазвичай мали більші розміри, однак поступалися чисельністю фільваркам шляхти-посесорів.

Основною продуктивною силою в регіоні залишалось селянство. Волинські селяни, як і більшість населення тогочасної України, проживали общинами, заснованими на сусідських і територіальних зв'язках. Вони спільно використовували ліси, водойми, пасовища та інші угіддя, іноді й орні землі, а також виконували повинності на користь феодала і держави. Кілька сільських громад утворювали волость. Управління общинними справами здійснювалося виборними особами – отаманами, тіунами, десятниками, а у волостях – старцями. Сільські громади мали також певні судові повноваження. Первинною господарсько-соціальною одиницею було «дворище». До складу дворища входило від 5 до 11 «димів» - окремих господарств [75, с. 111].

Отож, у Волинському воєводстві, як і на інших землях, що перебували під владою Речі Посполитої, діяли норми децентралізації публічної влади, що проявлялося у роботі органів регіонального самоврядування. Сеймики як адміністративні структури нижчого рівня мали визначений королем обсяг компетенцій, до яких належали питання місцевого управління, контролю за виконанням законів і збору податків. Водночас така система мала й негативні наслідки: українське населення, зокрема православна шляхта, фактично усувалася від участі в органах управління, що призводило до нехтування інтересами населення, економічні утиски та релігійну дискримінацію.

Політична система, закладена внаслідок укладення Люблінської унії 1569 р., виявилася інституційно негнучкою та неспроможною до ефективного реформування. Така ситуація призвела до ігнорування польською елітою суспільно-політичних трансформацій, що відбувалися впродовж 1569–1648 рр., а також до недооцінки зростання ролі України у господарському, фінансовому та військово-політичному житті Речі Посполитої. Водночас проведення польською верхівкою політики подальшого обмеження навіть тих незначних прав і свобод, що були надані українським землям Люблінською унією, замість їх поступового розширення відповідно до вимог часу, зумовило поглиблення суспільно-політичної напруги. Унаслідок цього українські землі, зокрема Волинь, фактично перетворилися на «пороховий погріб» польсько-литовської держави, що зрештою стало одним із чинників визвольного вибуху середини XVII ст.

2.2. Особливості розвитку Волині перед початком революції

Відступництво та зречення власної національної ідентичності серед частини впливових православних шляхтичів, що розпочалося після входження українських земель до складу Польщі, набуло широких масштабів. Унаслідок цього українське суспільство фактично втратило значну частину національної еліти, яка мала б виступати носієм державницьких традицій і захисником інтересів народу. Процеси полонізації та культурної асиміляції негативно

позначилися на національній самосвідомості корінної шляхти, сприяли її ідейному та політичному роздробленню. Це, своєю чергою, призвело до послаблення національної єдності, диференціації суспільства за політичними, ідеологічними, культурно-освітніми та мовними ознаками, підриву духовних і соціальних засад українського життя, звуження можливостей для реалізації ідеалу відродження України-Русі. Паралельно загострювалися соціальні суперечності між заможною маєтковою шляхтою та закріпаченим селянством, а також між феодалами й хліборобською частиною міщанства Волині.

Унаслідок масової роздачі державних земель шляхті (переважно польського походження), а також застосування посесорських і орендних відносин поступово зникла категорія «похожих» селян – вільних від феодалної опіки виробників [105, с. 65]. Навіть у державних маєтках селяни мали обмежені можливості захисту своїх прав, що зводилися здебільшого до подання скарг на дії орендарів або посесорів у судовому порядку. Містечкові хлібороби зазнавали подвійної експлуатації – з боку як феодалної, так і міської влади. Подальший розвиток фільваркової системи разом із приростом населення призвів до зростання кількості малоземельних і безземельних селян та скорочення середнього розміру селянського наділу [44, с. 48].

Фільварок слід розглядати як багатогалузеве панське господарство ринкового типу, засноване на примусовій праці залежних селян, передусім на панщині. Основою його функціонування було позбавлення селян особистої свободи. На Волині, як і на інших українських землях, включених до складу Польського королівства внаслідок Люблінської унії 1569 р., цей процес отримав законодавче закріплення сеймовою ухвалою 1573 р., однак остаточна ліквідація особистої свободи селян тривала й надалі.

Основними напрямками фільваркового виробництва, окрім землеробства, були скотарство, бджільництво, рибальство та різноманітні промисли. На Поліссі значного розвитку набули рудні виробництва. Важливим джерелом прибутків була деревообробка, що в окремих районах (зокрема на Ратненщині й Любомльщині) призводило до масштабної вирубки лісів. Управління

фільварками здійснював безпосередньо власник або його представники – урядники, які контролювали всі виробничі процеси [75, с. 113].

Незалежно від спеціалізації, фільварки забезпечували шляхті, особливо магнатам, високі прибутки. Значні обсяги продукції збувалися як на внутрішньому ринку Речі Посполитої, так і за її межами. Зокрема, у 1610 р. магнат Яків Потоцький у своїх володіннях заготовив 600 бочок круп і власним судном відправив їх на продаж [29, с. 19]. Зростання обсягів виробництва відбувалося переважно за рахунок розширення фільваркових земельних площ. Уже в XVI ст. шляхта активно захоплювала селянські наділи, силоміць приєднуючи їх до панських угідь, що поглиблювало соціальну нерівність і посилювало залежність селянства.

Наприкінці XVI – на початку XVII століття серед селянства існували різні соціальні групи. До найбільш заможних належали служиві селяни, які перебували на військовій службі (замкова або польова «сторожа»), а також служили соцькими, десяцькими, землемірами, мисливцями чи рибалками. За свою службу вони отримували одну або дві волоки землі та були звільнені від інших повинностей. Окремою значною групою селян були данники, які, користуючись землею, сплачували данину державі у вигляді натуральних продуктів (куниці, риба, мед, віск тощо) або грошових податків. Більшість данників залишалася вільною. Ще однією частиною сільського населення були тяглові селяни, які виконували відробіткову повинність на користь як держави, так і окремих феодалів. Вони обробляли землю за допомогою тягла та інвентарю, працювали на млинах, будували палаци та замки. З часом кількість вільних тяглових селян значно зменшувалася, і вони потрапляли під владу феодалів, що призводило до їх закріпачення [75, с. 113].

Серед селян було чимало бідних людей, таких як «сусідки» та «підсусідки», які могли переходити в залежність до феодалів і часто проживали при їхніх дворах. Сюди ж відносились і коморники, які не мали власного житла та орендували приміщення у багатших селян чи міщан, а також городники або загородники, які володіли лише невеликими городами, халупники, що мали

лише хати, та дворова челядь. Усі селяни були зобов'язані сплачувати різноманітні податки та виконувати різноманітні повинності на користь держави, а ті, хто проживав на землях приватних власників, повинні були виконувати роботу на користь феодалів.

У XVI столітті на Волині набуло широкого поширення орендаторство. Великі магнати й дрібна шляхта передавали свої маєтки в оренду, надаючи орендарям або заставникам повноваження отримувати максимальні прибутки, не зважаючи на добробут селян. Попит на грошові ресурси у XV–XVII ст. стимулював таку форму господарювання, яка була для власників простою, прибутковою та не потребувала їхньої безпосередньої праці. Проте орендна система часто призводила до економічного розорення маєтків та масового зубожіння селян.

Всі експлуаторські групи – від магнатів і дрібної шляхти до сільської старшини – жили за рахунок закріпачених селян. Посилення феодальної залежності супроводжувалося абсолютним і відносним збіднінням усіх категорій селян. Феодальна система Речі Посполитої, яка ігнорувала політичні та соціально-економічні права селян і надавала польським феодалам повний контроль над їхньою працею, життям та можливістю продажу й передачі, ставала однією з причин народного невдоволення та сприяла соціальним конфліктам [105, с. 69].

З початком XVII ст. активізувався розвиток міст, що перетворило їх на економічні, політичні та культурні центри. Більшість міст залишалася у власності світських і духовних феодалів, і лише незначна частина – державними. Деякі міста користувалися магдебурзьким правом. Серед міської спільноти дедалі більше посилювалося соціальне розшарування: міська верхівка (патриціат) займала провідні позиції, заможні купці та цехові майстри утворювали середню групу – бюргерство, а найбільш чисельною залишалася міська біднота (підмайстри, учні, наймити), які змушені були вести боротьбу проти міської верхівки [75, с. 129].

Кінець XVI – перша половина XVII століття стали періодом сплеску національної свідомості українського народу та його духовного відродження. Це явище відоме як національно-культурне піднесення або перше національно-культурне відродження. Воно розвивалося у тісному зв'язку з європейськими ренесансними рухами, але мало й власні, характерні саме для українського культурного середовища особливості.

Волинський регіон завдяки існуванню Острозької академії перетворився на центр освітньо-культурного життя не лише України, а й Східної Європи. Академія була заснована у 1576 р. Вибір саме Острога як місця її створення пояснювався кількома чинниками:

- а) зростання торгово-економічного значення міста, особливо після утвердження тут влади В.-К. Острозького у 1574–1576 рр.;
- б) розміщення в центрі володінь князів Острозьких;
- в) наявність одного з центрів єпархії (Луцьке та Острозьке єпископство) із кафедральним собором (замкова Богоявленська церква);
- г) розвиток культурних традицій, зокрема церков і монастирів із бібліотеками, іконописом та музичним мистецтвом [62, с. 104].

Засновником Острозької академії був В.-К. Острозький – один із найбільших магнатів Речі Посполитої, посідач важливих державних посад. Поєднання матеріальної могутності, політичного впливу та знатності роду дозволяло князю відігравати помітну роль у політичному, економічному та культурному житті держави та окремих регіонів.

Управляв Острозькою академією ректор. Серед відомих керівників закладу були Герасим Смотрицький, Мартин (ймовірно, Грабкович), Кирило Лукаріс, Сава Фляка (Флячич). В Академії викладали предмети, які належали до так званих «семи вільних наук» (*liberae artes*). Ці дисципліни об'єднувалися у два навчальні блоки: тривіум – граматики, риторика, діалектика, та квадрівіум – арифметика, геометрія, музика, астрономія.

У зв'язку із «мовною» специфікою академії, окрім зазначених наук, тут вивчали грецьку, латинську, старослов'янську, а ймовірно, українську книжну

(руську) мову. Такий набір дисциплін відповідав програмам середніх навчальних закладів та колегій. Для університетів (академій) характерною була наявність богословських курсів. Прямих свідчень про викладання богослов'я в Острозькій академії немає, проте залучення до викладання осіб із церковним саном, а також участь студентів та викладачів у підготовці до друку Острозької Біблії дозволяє припустити існування низки богословських курсів [36, с. 58]. Крім того, чимало випускників академії стали священниками, ченцями та визначними діячами Української Церкви.

Острозька академія швидко перетворилася на потужний культурно-освітній осередок Волині та всієї України. Праці її наукового середовища охоплювали ключові проблеми культурного життя тогочасної України. Значну славу академії принесла книгодрукувальна діяльність та бібліотека. Серед видань Острозького осередку особливе місце посідають роботи Івана Федорова: «Буквар» (1578), «Книга Нового завіту» (1580), «Острозька Біблія» (1581).

На Волині кінця XVI – першої половини XVII ст. міжконфесійні відносини ставали украй напруженими. Офіційна політика в конфесійному питанні була спрямована на витіснення православ'я та насильницьке навернення населення у католицизм. Провідне становище в державі посідала католицька церква, яка мала своїх представників при королівському дворі, в уряді, сенаті, сеймі та органах місцевого управління. Луцька католицька єпархія, спираючись на підтримку польської влади, послідовно зміцнювала свій вплив: засновувала католицькі школи й колегії, зводила костьольні та монастирі в різних населених пунктах воєводства.

Сприяла цьому також місцева князівсько-шляхетська верхівка, яка впродовж першої половини XVII ст. остаточно відходила від православного культурного ґрунту і приймала католицизм. Процес покатоличення української шляхти яскраво ілюструють приклади, наведені Олегом Ярошинським: «нащадки князівських родів – Острозьких, Вишневецьких, Збараських, Сангушків, Корецьких – фактично стали адептами католицизму. Так, В.-Д. Заславський розпорядився штрафувати православних міста Дубно за звернення

до православних священників та передав Дерманський і Лубенський монастирі монахам-кармелітам. Подібні фанатичні прояви відзначалися і серед інших спадкоємців православних князівських родів, зокрема А.-А. Острозької та І. Вишневецького» [105, с. 49].

Щоб протидіяти політиці окатоличення, у містах Волинського воєводства почали виникати православні братства. Одним із найвідоміших стало Луцьке Хрестовоздвиженське (Чесного Хреста, Чеснохрестське) братство, організаційне становлення якого тривало з 1617 року. Перші документальні свідчення про нього датовані 20 червня 1620 року, коли єрусалимський патріарх Феофан затвердив братство та надав йому статус ставропігії [62, с. 125]. Серед його членів були майбутній гетьман Іван Виговський та відомий громадський діяч і поет Данило Братковський.

Отже, церковні братства відігравали провідну роль у боротьбі проти унії та обмеження прав православної віри. Вони розгортали активну культурно-освітню діяльність – засновували друкарні та школи, займалися виданням книг, надавали матеріальну підтримку православним громадам, церквам і монастирям. Завдяки цьому братства стали важливими осередками захисту національних і релігійних інтересів українського народу та сприяли збереженню духовної самобутності України.

Наступ на православ'я на Волині здійснювався різними способами. Для православних установлювалися обмеження щодо зайняття посад у державних органах та міському самоврядуванні, створювалися перешкоди у розвитку ремесел, торгівлі та промислів. Православне духовенство не мало представництва в урядових структурах – сенаті, сеймі, сеймиках і місцевій адміністрації, – водночас його зобов'язували сплачувати податки нарівні з селянами, міщанами та євреями. В інструкції православної шляхти 1646 року сеймським послам містився протест «проти захоплення храмів, монастирів і соборів, заборони відправлення богослужінь та відсутності гідних похоронів для бідних християн» [105, с. 51].

РОЗДІЛ 3. ВОЄННІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ВОЛИНІ ПІД ЧАС НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648–1657 РОКІВ

3.1. Початкова фаза визвольної боротьби (1648-1652 рр.)

Важливі перемоги здобуті українськими військами та їхніми татарськими союзниками в битвах на Жовтих Водах і під Корсунем у травні 1648 р. набули широкого резонансу по всій Україні та стало важливою передумовою до розгортання Української національної революції в західноукраїнських землях. Волинська земля займала у стратегічних планах Богдана Хмельницького одну з головних ролей, адже населення Волині особливо гостро відчуло на собі політичне та соціально-економічне гноблення польської влади й активно підтримувало козацькі сили. Гетьман усвідомлював, що волинська земля є важливим демографічним і економічним резервом для його армії та потенційною опорою майбутньої держави.

Волинь відігравала важливу стратегічну роль у боротьбі українського населення проти панування магнатів і польської шляхти. Уже влітку 1648 року на її теренах активно поширювалося покозачення, формувалися численні повстанські загони. Дані козацьких реєстрів засвідчують, що серед учасників визвольної війни на боці українського війська було багато вихідців із Волині. Так, у реєстрі 1649 року згадуються представники двадцяти місцевих шляхетських родів, зокрема Бережецькі, Боговини, Хмари та Чернівські [93, с. 111], згодом багато хто займав високі посади в армії Б. Хмельницького.

У липні 1648 року український гетьман вирішив використати Поділля та Волинь як буферну зону між Польщею та козацькою республікою, перетворивши її на театр бойових дій із завданням виснажити ворога. Одночасно передбачалося поширення на ці землі козацького державного устрою. Подальші події підтвердили ефективність цих планів: після Пилявецької битви (23 вересня 1648 р.) козацьке військо встановило контроль над територією Волині та Поділля, зокрема над річками Горинь і Збруч.

Гетьман розробив у межах своєї воєнної доктрини концепцію виснаження («вимотування») ворога, або так звану «гальмуючу» війну. Основними стратегічними напрямками цієї концепції були:

- Маневрове блокування ключових комунікацій, фортець, населених пунктів, транспортних шляхів і переправ, що ускладнювало пересування ворога.
- Активне залучення місцевого населення до опору – зокрема, до забезпечення війська продовольством, фуражем та іншими необхідними ресурсами.
- Використання місцевих жителів для поповнення козацького війська, виконання допоміжних завдань і налагодження матеріально-технічного забезпечення армії.
- Проведення локальних боїв і сутичок, спрямованих на поступове виснаження противника та підрив його морального стану [88, с. 32].

Волинське воєводство мало також стратегічне значення для польської сторони, яка прагнула перетворити ці землі на своєрідну фортецю, що стримувала б будь-який черговий козацький виступ. Після перших поразок польська влада розпочала активне нарощування військової присутності на Волині. Так, до Дубна прибув із озброєним загоном гетьман Г. Жолкевський, а в Заславі зосередилися корогви київського воєводи Я. Тишкевича та сандомирського воєводи князя В.-Д. Заславського.

Проблеми оборони Волинського воєводства від можливого наступу українського війська стали головною темою з'їзду місцевої шляхти, який відбувся 10 червня 1648 року в Дубні. Для організації збору військових сил поблизу Глинян у Галичині туди був направлений командувач королівської гвардії С. Осинський. Відповідно до наказів воєводи О. Сангушка, посполите рушення Волині зосереджувалося під Луцьком, тоді як шляхта Південної Волині збиралася між Заславом і Старокостянтинівом під проводом князя В.-Д. Заславського. Усі ці заходи були спрямовані на стримування наступу українських сил, проте в самому польському війську панували розбіжності й відсутність узгодженого командування. Волинська шляхта не бажала

підкорятися централізованому керівництву Речі Посполитої і відмовлялася приєднуватися до основних польських військових підрозділів [9, с. 288].

Кінець липня – грудень 1648 р. характеризувався активною фазою боротьби за визволення центральних районів Волині. Місцеве населення активно долучалося до повстанського руху: громило маєтки панів, нападало на невеликі польські загони та масово «покозачувалося». На сесії Сенату Речі Посполитої 22 серпня повідомлялося про «захоплення повстанцями міст Чарториї, Полонного, Любара, Острополя, Лабуні, Грицева, Старокостянтинова, Бабина, Острожця, Луцька, Олики та Рівного» [29, с. 53].

1 вересня 1648 р. загін М. Тиші визволив Луцьк. Напад на місто був раптовим: повстанці захопили передмістя, підкралися до міських укріплень і «без всякої битви» здобули місто. Місцева шляхта частково втекла, а інша була знищена.

У цей період на Волині активно проявлявся антикатолицький напрямок боротьби українських міщан і селян. Луцькі міщани 1 вересня «доброзичливо і приязно» зустріли прибулих козаків і разом із ними руйнували костьоли. Розправи над католиками супроводжувалися гаслом: «... аби не залишилось не тільки їх, ай їхнього майна». Після від'їзду козаків міщани на чолі з Ф. Липкою, В. Шильневим та К. Слизнем продовжили покозачення [105, с. 86]. Жителі луцького передмістя Воля із селянами Яровиці сформували повстанський загін (у позовній заяві нараховано 66 осіб) і розгромили Луцький бернардинський монастир. Монахи та селяни Хрестовоздвиженського монастиря напали на Луцький католицький кафедральний собор, захопили церковне майно та земельні угіддя [105, с. 86].

У місцевих краях активно діяли загони під командуванням знаменитого полководця Максима Кривоноса. За планами Б. Хмельницького, головним завданням полковника було стримувати польські війська, виснажувати їх і не допустити об'єднання ворожих сил. Одним із ключових епізодів війни стала боротьба за Старокостянтинів. Після захоплення міста М. Кривоніс перетворив його на бастіон української армії на Волині та Поділлі. Зберігаючи основні сили

в Старокостянтинові, він спрямовував окремі зағони на здобуття навколишніх містечок, контролюючи ключові райони та послаблюючи польську присутність [88, с. 32]. Ця перемога стала потужним стимулятором народного повстання на Волині, а східна частина воєводства була звільнена з-під контролю поляків.

Блискуча перемога української армії під Пилявцями (21–23 вересня 1648 р.) забезпечила досягнення стратегічної мети Б. Хмельницького: продовження наступальної тактики для розгрому основних польських військ, зосереджених в Україні, та сприяння розгортанню всенародної боротьби за повне визволення Волинського краю. Розгромлені та розділені на частини польські зағони відступали через Старокостянтинів до Вишневця, Збаража та далі за Віслу [36, с. 13–14].

Під час наступного походу українська армія просувалася на Галичину, брала в облогу Львів (5–26 жовтня) та Замостя (6–24 листопада), досягаючи західного етнічного кордону. У цей же період революційна активність у Волинському воєводстві досягла свого піку. Упродовж жовтня–грудня 1648 р. усі райони воєводства, включно з пограничними волинсько-польськими територіями, перебували під контролем українських козацьких зағонів і місцевих повстанців. Зокрема, Сейм Речі Посполитої своїм універсалом від 24 жовтня звільнив шляхту Волинського воєводства (разом із київською, брацлавською та подільською) від військових повинностей доти, «поки звідти не буде витіснений ворог, бо спустошені ворогом, а тому не можуть дати ніякої контрибуції». Воєводство також звільнялось від участі у формуванні польських збройних сил, «оскільки ворог захопив усе» [105, с. 94].

Західний похід української армії відкрив можливість створення Української держави в межах етнічних українських земель або, принаймні, закріплення здобутків визвольної боротьби на західних кордонах. Проте Богдан Хмельницький уклав перемир'я з королем Яном Казимиром, узявши на себе зобов'язання вивести українські війська із західних територій і залишити Галичину, Волинь та Поділля. Згідно з домовленостями, усі землі на захід від річки Горині до Кам'янця-Подільського мали повернутися під контроль

польсько-литовської держави. При цьому радикальні пропозиції полковників, серед них Максима Кривоноса та Павла Головацького, були відхилені старшинською радою, яка прагнула уникнути подальшого загострення конфлікту [84, с. 12].

Відсутність достатніх джерельних свідчень щодо причин такої різкої зміни військово-політичної стратегії та швидкого залишення козацькою армією вже звільнених значних територій спричинила гострі історіографічні дискусії, що тривають і досі. Досягнутий польсько-український компроміс фактично нівелював здобутки Української національної революції у західноукраїнських землях, залишивши волинян без підтримки, сам на сам із об'єднаними військовими силами Речі Посполитої. Водночас Богдан Хмельницький залишив на Волині козацькі залоги та висунув вимогу амністувати учасників визвольного руху. У Острозькому універсалі від 12 грудня 1648 року гетьман звернувся до шляхти із закликом утримуватися від ворожих дій проти підданих і православної віри, наголошуючи, що «у разі проливання крові простого люду це неминуче призведе до ще більшого спустошення Речі Посполитої» [9, с. 32–33]. Таким чином, результати домовленостей послабили, але не припинили визвольні змагання на Волині, які продовжувалися в складніших умовах.

Спроби відновити владу Речі Посполитої та шляхетські порядки на Волині спричинили рішучий опір місцевого населення. Національно-визвольна боротьба тривала навіть після відходу українського війська з західноукраїнських земель наприкінці 1648 р., коли баланс сил на користь польської сторони значно змінився [106, с. 387]. У травні 1649 р. польські війська розпочали наступ на Волинь. Повстанці протистояли нападникам, але були вимушені залишити Гощу, Заслав, Старокостянтинів, Звягель, Любар і Полонне. Військові дії на Волині серйозно підірвали перспективи переговорів [93, с. 111].

Богдан Хмельницький завершив мобілізацію війська та рушив проти польських сил, розпочавши так звану зборівську кампанію. Польські війська залишили південно-східну Волинь, що викликало масові виступи селян і міщан.

Опір у центральних районах воєводства посилювався, а частина повстанців приєднувалася до українського війська, яке брало участь в облозі Збаража та здобуло перемогу під Зборовом. Примирлива позиція кримського хана змусила Хмельницького тимчасово зупинити військові дії. 18 серпня 1649 р. було укладено Зборівську угоду з делегацією Речі Посполитої на чолі з Юзефом Оссолінським.

У гетьмана визріла ідея повного відокремлення України від Речі Посполитої, проте, незважаючи на успіхи на полі бою, остаточно розгромити ворога йому не вдалося. За умовами договору, король визнавав самоврядність Війська Запорозького (Гетьманщини) у межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств. Влада на території Гетьманщини належала гетьману, резиденція якого знаходилася в Чигирині, а всі урядові посади могли обіймати лише православні шляхтичі [82].

У результаті Зборівської угоди Волинське воєводство залишилося під владою Речі Посполитої. Польська шляхта повернулася до своїх маєтків, відновлюючи попередні соціально-економічні порядки. Проте умови угоди не задовольнили жодну зі сторін, що зробило подальше відновлення війни неминучим. Наприкінці 1650 – на початку 1651 року польський уряд ухвалив рішення про підготовку до нової воєнної кампанії: Сейм надав королю дозвіл збільшити армію до 54 тисяч та скликати посполите рушення. У відповідь козацька рада також розпочала підготовку до чергових бойових дій, усвідомлюючи неминучість нового етапу збройного протистояння.

Волиняни навесні 1651 р. майже вичерпали свою революційну енергію, адже були виснажені кривавою боротьбою 1648–1650 рр., тяжкими наслідками нападів татарських військ та каральних загонів Речі Посполитої, а також розділені на два протилежні соціальні табори. Їхні зусилля щодо зміни суспільного устрою почали поступово слабшати. Значні людські та економічні втрати призводили до розчарування у неможливості реалізувати національно-визвольні та соціальні прагнення, що зумовлювало поступове згасання відносно автономного визвольного руху на Волині – однієї зі складових Української

національної революції. Водночас, під впливом загальноукраїнських чинників, національно-визвольна боротьба продовжувалася [106, с. 389–401].

Агресивні дії польської сторони та незадоволення умовами попередніх угод серед козацтва, включно з самим Хмельницьким, призвели до нового витка україно-польської війни. Влітку 1651 р. на Волині відбулися події, які суттєво вплинули на подальший перебіг конфлікту. Центральним епізодом кампанії стала Берестецька битва. Прибуття козацьких військ на Волинь спричинило нове піднесення визвольної боротьби: селяни знищували шляхетські двори і масово приєднувалися до армії. У Луцькому та Володимирському повітах близько сотні селян із Великого і Малого Стидина та Липлян діяли успішно, завдаючи ударів польським підрозділам. Місцеве населення надавало всебічну підтримку армії Хмельницького, беручи участь у руйнуванні панських маєтків [93, с. 112].

Попри поразку українських сил у Берестецькій битві через відхід татарських союзників, польському війську не вдалося знищити козацьке військо. Завдяки майстерно проведеній операції під керівництвом І. Богуна основні сили козацького війська були виведені з оточення. Битва значно послабила позиції Речі Посполитої. Багаторазові археологічні розкопки під керівництвом І. Свешнікова спростовують усталені твердження про масове потоплення повстанців під час переправи. Знайдені людські кістяки з ознаками бою, пошкоджені шаблі, бойові коси та мушкети підтверджують активний опір і нерівні бої козаків із шляхтою. Деякі козацькі загони були розбиті поблизу с. Рудки (тепер Млинівський р-н, Рівненська обл.), с. Іванне під Дубном та між Острогом і Тайкурами на р. Горинь. А. С. Радзвілл зазначав, що переслідувані повстанці не просили пощади, через що зазнавали жорстоких втрат [77, с. 125]. Виявляли мужність і самопожертву козаки й під час бою між селами Плоска та Семидуби поблизу Дубна, де, окопавшись і організувавши кругову оборону із захисних споруд на возах, вони загинули смертю героїв.

Понад три століття минуло від часу Берестецької битви, а пам'ять про неї зберігається у народних традиціях. У околицях Берестечка досі існують

легенди, пісні та думи, частину з яких у різних варіантах записав М. Костомаров, а інші увійшли до прац М. Грушевського. Місце однієї з наймасштабніших і найзначущих битв Української визвольної війни XVII століття й досі залишається символом героїзму та боротьби. Воно продовжує привертати увагу всіх, кому небайдужа історична доля українського народу та прагнення до свободи й державності.

Відомо, що у 1844 р. поле Берестецької битви оглядав історик М. Костомаров. Він зафіксував залишки козацького та королівського таборів, визначив острів, на якому 10 липня 1651 р. захищалися близько 300 козаків, а також місце переправи через р. Пляшівку [59, с. 63–65]. Існують підстави вважати, що у 1846 р. територію битви відвідав і великий український поет Тарас Шевченко під час поїздки до Дубна та Почаєва за дорученням Археографічної Комісії.

У радянський період ці сторінки історії свідомо замовчувалися. Через це дослідники й краєзнавці тривалий час не займалися проблематикою Берестецької битви, навіть не користувалися опублікованими ще 1922 р. матеріалами Костомарова щодо залишків укріплень та не співставляли їх із письмовими джерелами XVII ст. Бракували також відомості про озброєння й обладнання козацько-селянської армії та рівень розвитку ремесел серед українського населення середини XVII ст., а у музеях не зберігалося достовірних предметів цього періоду.

Лише у 1970 р., за ініціативою та під керівництвом відомого вченого Ігоря Свешнікова, на місці Берестецької битви почала працювати археологічні експедиції Рівненського краєзнавчого музею. Дослідження розпочалися з детальної розвідки всієї території подій 1651 р. і поєднували польові роботи з аналізом доступних публікацій та архівних джерел. Особлива увага приділялася перевірці навколишніх урочищ та пов'язаних із ними легенд.

Активні дослідження поля Берестецької битви відновилися вже після проголошення незалежності України. Завдяки археологічним експедиціям під керівництвом рівненського дослідника Богдана Прищепи вдалося не лише

систематизувати раніше відомі матеріали, а й виявити нові археологічні знахідки, що суттєво поглибили наукове розуміння подій та дозволили по-новому оцінити значення цієї битви в контексті української історії [73, с. 21].

Відхід козацьких військ спричинив швидке просування польсько-литовських сил. Протягом липня–серпня 1651 р. армія Речі Посполитої окупувала значну частину українських територій. Одразу після Берестецької битви командувач польсько-литовськими військами М. Потоцький направив загони до Дубна та Острожка, які були захоплені після запеклих боїв. Надалі Потоцький вирушив на Кременець та Вишневець, а відправлені ним загони жорстоко знищуючи залишки повстанців [105, с. 120].

Проте рух польсько-литовського війська у напрямку Києва уповільнювався через Волинь, де армію дошкуляли голод і неможливість здобути продукти за допомогою роз'їздів до Корця, Звягеля та інших міст. Населення Волині не могло чинити масового опору, проте численні селяни й міщани залишали свої домівки, ховалися в лісах і починали партизанську боротьбу. Іван Вишневецький 18 липня 1651 р. констатував: «По лісах і хащах наших необережних ловлять, інших стріляють із самопалів» [93, с. 113].

Попри значні труднощі, Богдану Хмельницькому вдалося відновити боєздатність українського війська та дати відсіч польсько-литовським силам у битві під Білою Церквою. Результатом зміни військово-політичної ситуації став Білоцерківський договір від 28 вересня 1651 року, який істотно обмежив автономію козацької держави: її територія звужувалася до меж Київського воєводства, кількість реєстрового війська скорочувалася до 20 тисяч осіб, а гетьман визнавав підлеглість коронному гетьману Речі Посполитої. Такі втрати загальнонаціонального масштабу позбавили волинський визвольний рух необхідної військової та політичної підтримки, що фактично приречило його на поразку [105, с. 122].

Період з вересня 1651 до березня 1652 року ознаменувався остаточним придушенням національно-визвольних і соціальних виступів на території Волині. Після польсько-литовського походу від Берестечка та укладення

принизливого для українців Білоцерківського договору влада Речі Посполитої розпочала системне відновлення старих політичних порядків у воєводстві. Реалізація цієї політики супроводжувалася новою хвилею репресій, метою яких було цілковите підпорядкування волинян судовій, адміністративній та економічній системам Речі Посполитої. Унаслідок цього поразка Національної революції в західному регіоні призвела до незавершеності визвольного процесу, зірвала реалізацію суспільних перетворень і значно звузила соціальну та територіальну базу українського визвольного руху.

3.2. Наростання національно-визвольного руху (1653-1655 рр.)

Після придушення національно-визвольного та соціального рухів на Волині у 1652 році, регіон перетворився на об'єкт боротьби між урядом козацької України, який прагнув включити його до складу Гетьманщини, та силами Речі Посполитої. Волинь стала ареною воєнних дій між супротивними сторонами, де активну роль відігравали також московські та кримськотатарські чинники. Унаслідок численних військових операцій, походів і набігів територія краю зазнала значних спустошень – від дій польських, українських, московських і татарських військових формувань, що суттєво підірвало її економічний і демографічний потенціал.

Демографічна криза, що охопила Волинь, супроводжувалася глибокими господарськими спустошеннями та припиненням традиційних видів діяльності населення, що в підсумку призвело до економічного занепаду як феодальних маєтків, так і селянських господарств. Поєднання національно-визвольних і соціальних чинників революції спричинило розкол волинського суспільства на два ворожі табори, що вступили у взаємне протистояння саме в той час, коли визначалася подальша доля українських земель.

Після Переяславської ради (січень 1654 р.), на якій було визнано зверхність московського царя, розпочався новий етап українсько-польського протистояння. Прямі представники Волині, як і багатьох інших українських регіонів, на цій раді не були присутні. Можна припустити, що Б. Хмельницький

сприймав формальне визнання московської протекції як початок створення антипольської українсько-московської конфедерації, метою якої було досягнення перемоги над Річчю Посполитою шляхом військових дій та об'єднання всіх українських земель під владою Української держави.

При оцінці наслідків українсько-московської угоди доцільно зважати на зауваження В. Липинського, який підкреслював, що з цього часу гетьман фактично відмежувався від Речі Посполитої [53, с. 27–39]. Водночас це відмежування залишало козацьку Україну відокремленою від більшості етнічно українських територій. Історичні джерела при цьому не містять суттєвої оцінки військової потужності московських сил того часу, а також реальної переваги українсько-московського блоку над польсько-татарським, яка ставала актуальною відразу після Переяслава.

Традиційна антимосковська позиція Кримського ханства, яке розглядало московську політику як серйозну загрозу своїм державним інтересам, була добре відома гетьману та українській старшині. Було очевидно, що українсько-московський договір змусить Крим скоригувати головний напрямок своєї зовнішньої політики та шукати зближення з Річчю Посполитою. Тому мало ймовірно, що старшини в Переяславі не усвідомлювали небезпеки раптової зміни курсу кримськотатарської політики та перетворення Кримського ханства з непостійного союзника на серйозного противника на південних кордонах. Можливо, козацька старшинська еліта покладала надії на військову перевагу українсько-московського союзу, який сформувався внаслідок Переяславської угоди, розглядаючи нову геополітичну ситуацію як шанс посилити позиції Гетьманщини та змінити баланс сил на користь української сторони [96, с. 127]. Унаслідок активних польсько-татарських переговорів вже влітку 1654 р. було офіційно оголошено зміну зовнішньополітичних пріоритетів Кримського ханства та засади «вічного миру» – договору між Кримом і Річчю Посполитою.

Після підписання Переяславської угоди Річ Посполита ретельно готувалася до відновлення бойових дій проти козацької України. Джерела свідчать, що в

березні 1654 р. поблизу Корця дислокувалася 18-тисячна коронна армія під командуванням М. Потоцького, а в районі Старокостянтинова – 40-тисячне військо С. Ляскоронського. У червні одне з військових угруповань перебувало поблизу Дубна, інші – у районах Кам'янця та Линяч [105, с. 128].

Московський цар Олексій Михайлович влітку 1654 р. наказав своєму війську під керівництвом Трубецького виступити на Луцьк та об'єднатися там із козацькою армією. Проте Б. Хмельницький вважав такий похід недоцільним і від нього відмовився. Коронне військо концентрувалося під Зборовом, а посполите рушення – під Глинянами. У цих умовах гетьман вважав неприпустимим залишати відкритою центральну частину козацької України та переводити війська на білоруський напрямок, вигідний передусім московським союзникам. Він пропонував царю спрямувати війська «туди прямо, де залоги польські з військом стоять», оскільки «нам прямо під Луцьк іти не можна, щоб позаду себе неприятелів ляхів не оставлять...» [105, с. 128].

Однак воєвода Олексій Трубецькой так і не дійшов до Луцька, зупинившись у районі Острога. Як і передбачав Богдан Хмельницький, із півдня у тил українських сил вторгнулися кримські татари, що завдали значних ударів по козацьких підрозділах. Через ці дії ворога, а також через затримки та нерішучість московського війська, гетьман був змушений припинити похід та повернутися до Корсуня. Попри початкові успіхи козацьких військ, у 1654 році Волинь так і не стала ареною масштабної українсько-московської воєнної кампанії, залишаючись переважно прикордонною зоною зі складною воєнно-політичною ситуацією.

Активніші військові дії союзників відзначалися в 1655 р. під час українсько-московського походу в Галичину. Наприкінці липня Б. Хмельницький направив на Волинь козацькі полки під командуванням полковника І. Богуна. Їхнє завдання полягало у визволенні міст Острог, Олика, Володимир та інших населених пунктів, забезпечуючи надійний тил для основних українсько-московських військ. Козацькі загони Богуна діяли також у Ляхівцях, Кременці, Уладівці; у цей час значна частина волинської шляхти

залишила південні території Волині та відступила за р. Стир. Підсумком літньої кампанії стало те, що війська Речі Посполитої були відкинуті за Віслу, і Волинь тимчасово звільнилася від польської влади. Частина місцевої шляхти навіть надсилала гетьманові послів із проханням про козацький патронат та розміщення козацьких залогів. Варто зазначити, що ідея такого патронату зберігалася й у наступні роки.

На завершальному етапі українсько-польської війни головними стратегічними напрямками козацького війська були наступні:

- Активне блокування основних комунікацій противника – фортець, населених пунктів і транспортних шляхів, що обмежувало його мобільність.
- Залучення місцевого населення до протидії ворогу, а також до виконання військово-допоміжних і логістичних завдань.
- Нейтралізація стратегічної переваги супротивника, особливо в кавалерійських силах.
- Проведення локальних боїв і сутичок як етапів виснаження та деморалізації ворожого війська.
- Налагодження військової співпраці та підтримки з боку сусідніх держав, що мало зміцнити позиції українських військових сил [88, с. 32].

Після кількох років кровопролитних бойових дій ресурси українського війська та населення були виснажені. Основними проблемами залишалися нестача людських та матеріальних ресурсів, а також руйнування і виснаження території України та Волині внаслідок попередніх воєнних кампаній.

Хмельницький направив об'єднаний україно-московський корпус під керівництвом Д. Виговського та П. Потьомкіна до західних кордонів у Галичині з метою поширення впливу козацького уряду на всі землі західного регіону. Українські полки брали участь у військових операціях, серед яких були захоплення Любліна, спільне з московськими військами взяття литовської столиці Вільна та облога Риги. За свідченнями сучасників, під час переговорів

із представниками львівського магістрату від 10 жовтня гетьман проголосив себе володарем усієї Руської землі [81, с. 524].

Водночас реалізацію цих планів ускладнили зовнішньополітичні фактори. Шведський король Карл X, що претендував на польську корону, зажадав від гетьмана вивести війська з Галичини. До того ж гетьман отримав інформацію від сотника М. Менковського про вторгнення кримського хана Махмед-Гірея на Волинь у районі Чолганського Каменя та його наміри атакувати українсько-московські підрозділи [81, с. 524].

Угода під Озерною мала важливе значення, оскільки формально усувала загрозу татарських набігів. Але, за словами О. Ярошинського, «оскільки кінцеві результати доволі кровопролитної західної українсько-московської воєнної кампанії були невдалими, історіографія зарахувала до її здобутків згадані українсько-татарські домовленості. Такий підхід можна виправдати лише за умови ігнорування комплексу причинно-наслідкових зв'язків, що призвели до загострення українсько-татарських відносин у 1654–1655 рр.» [105, с. 130].

Переговори Москви та Польщі, що завершилися укладенням Віденського перемир'я, остаточно визначили хід війни. Умови перемир'я передбачали спільні військові дії нових союзників проти Швеції та Бранденбурга, а також можливе обрання Олексія Михайловича на польський престол. При цьому московське посольство не порушувало питань щодо долі західноукраїнських земель або державної самостійності козацької України. Відсутність козацьких послів на Віденських переговорах засвідчувала, що Москва захищала виключно власні державні інтереси.

Безрезультатність військових операцій 1655 р. фактично завершила українсько-московський союз проти Речі Посполитої. Волинське воєводство, яке вже зазнало значних руйнувань у попередні роки, зазнало остаточного спустошення через дії різних військових формувань, що призвело до припинення визвольної боротьби в регіоні.

Спроба уряду Б. Хмельницького реалізувати національно-визвольні завдання щодо приєднання Волині, Галичини, Західного Поділля,

Берестейщини та Підляшшя шляхом залучення московських ресурсів виявилася безуспішною. Водночас формальна залежність від московського протекторату залишалася чинною.

Протягом 1653–1655 рр. Волинь залишалася об'єктом активних дій уряду козацької України, спрямованих на включення західноукраїнських земель у сферу козацького контролю через військові та дипломатичні засоби. Незважаючи на відносну присутність військових формувань у регіоні та проведення окремих успішних операцій, спроби інтегрувати волинські землі до складу козацької України залишилися безрезультатними. Як наслідок, волинські міста й села зазнали значного обезлюднення, а селянські та шляхетські господарства зазнали остаточного руйнування. Такий стан істотно унеможлилював реалізацію завдань Української національної революції на Волині, залишаючи цей регіон під владою Польщі.

3.3. Спад та завершення визвольної боротьби в регіоні (1656-1657 рр.)

Загострення економічного й геополітичного становища козацької України та невиконання московським царем своїх зобов'язань змусило Б. Хмельницького шукати нових союзників на міжнародній арені з метою розгрому Речі Посполитої та об'єднання всіх етнічних українських земель у межах єдиної держави. У цей період відбувався процес формування монархічної форми управління в особі спадкового гетьманату, що супроводжувався завершальним етапом визвольної боротьби на Волині.

Зовнішньополітичний курс гетьмана на Швецію, Трансільванію та інші європейські держави приніс певні успіхи у боротьбі проти Речі Посполитої, хоча остаточних гарантій щодо включення західноукраїнських земель до складу Української держави отримати не вдалося. Водночас встановлення антипольських домовленостей із новими союзниками сприяло активізації військових операцій у західних регіонах.

У ході бойових дій козацькі підрозділи проявили високу дисципліну, стійкість і мужність. Німецький священник Конрад Якоб Гільдебрандт, який

перебував у складі шведського посольства, відзначав у щоденнику, що козаки «невтомно наступали на ворога, нищили його й безжально били. У разі полону проявляли надзвичайну відвагу: спокійно підставляли голову під удар шаблі, промовляючи „рубай, пане!“» [82, с. 196]. При цьому козацькі війська дійсно застосовували жорстокі методи проти польського населення, однак вони аргументували такі дії тим, що «поляки на українських землях діяли значно жорстокіше, не щадячи навіть дітей» [82, с. 196].

Паралельно з діями з формування антипольської коаліції для приєднання західноукраїнських земель Б. Хмельницький проводив низку самостійних військових операцій, спрямованих на досягнення цієї мети. Одразу після організації корпусу полковника А. Ждановича гетьман розпорядився розгорнути козацькі полки на території Погориння, частини Поділля та Пінщини. Джерела повідомляють, що в першій половині 1657 р. козацькі війська визволили Полонне, Острог, Гощу, Степань, Межиріч, Корець і залишили на цих територіях потужні залоги [105, с. 133].

Досягнуті військові успіхи українських сил та виснаження Речі Посполитої спричинили переорієнтацію частини волинської шляхти на бік Української козацької держави. Про зміну політичних орієнтирів свідчить звернення волинської шляхти до Богдана Хмельницького, ухвалене в Олиці наприкінці у червні 1657 року. У ньому місцеві шляхтичі просили гетьмана видати охоронні універсали для захисту Луцька, Володимира та Олики, що мало засвідчити їхнє прагнення до співпраці з Гетьманщиною та забезпечення власної безпеки під її протекцією [53, с. 186].

Під час цих подій на Волині знову діяли козацькі загони під керівництвом А. Ждановича. Упродовж наступного року українські війська контролювали територію між Случем і Горинню, включаючи Острог, Гощу, Степань, Корець, Тучин та інші міста [93, с. 115–116]. Проте ці успіхи мали тимчасовий характер. Після вторгнення польських військ у Трансільванію князь Ракоці зазнав кількох поразок, був змушений вступити в переговори з польською стороною та капітулював.

Складна геополітична ситуація, коли Польща, Московська держава, Швеція та Османська імперія з її васалом Кримським ханством не були зацікавлені у створенні сильної й незалежної Української держави, у поєднанні зі смертю талановитого державного діяча Богдана Хмельницького влітку 1657 р., призвела до того, що значна частина українських земель, зокрема Волинь, залишилася у складі Речі Посполитої.

Смерть Богдана Хмельницького відбулася в надзвичайно складний період для козацької України: провалилася антипольська кампанія трансільвансько-українських військ; Кримська та ногайські орди спустошували Поділля та Волинь і вступали в бої з українськими підрозділами; загострювалися соціальні суперечності; водночас російський уряд прагнув обмежити автономію козацької України. За таких умов молодому та недосвідченому Ю. Хмельницькому було важко самостійно керувати державою, тому відповідальність за управління нею розділив І. Виговський, який взяв на себе функції його опікуна [36, с. 37].

Іван Виговський походив із давнього українського православного шляхетського роду, який проживав у селі Вигове Овруцького повіту Київського воєводства.

Виговський продовжив політичну лінію, спрямовану на залучення зовнішніх військово-політичних сил з метою об'єднання Волині та інших західноукраїнських земель із козацькою Україною. До початку 1658 року він послідовно дотримувався курсу, орієнтованого на реалізацію ідеї української державності. Підписаний у середині жовтня 1657 року договір зі Швецією передбачав, що король Карл X визнає незалежність України та включення до її території західноукраїнських земель до Вісли, а також Берестейського й Новгородського воєводств. Лінію кордону було визначено по річці Горинь. Підрозділи українського війська встановили контроль над низкою стратегічно важливих пунктів – Полонним, Старокостянтиновом, Ізяславом, Острогом, Гощею, Степанем, Корцем і Меджибожем. Паралельно Виговський проводив

переговори з Кримським ханством про укладення нового договору та підтримував дипломатичні зв'язки з Варшавою [36, с. 38].

Незабаром шведсько-польські домовленості фактично нівелювали положення цього договору. При аналізі перебігу переговорів привертає увагу, що польська сторона вимагала від шведів гарантій дотримання кордону козацької України по р. Горині, а не по традиційній лінії Случі. Це дозволяє припустити, що польські політики, виходячи з реалій того часу, змирилися з втратою Погориння та інших земель, звільнених козацькими силами в першій половині 1657 р. Відомий литовський наступ на Пінщині наприкінці 1657 р. не вплинув на конфігурацію польсько-українського порубіжжя в регіоні, яке залишалося стабільним до кінця 1658 р. [105, с. 134].

На старшинській раді, скликаній 16 вересня, козацька еліта вимагала укладення миру за умов створення в складі Речі Посполитої автономного Великого князівства Руського. Його межі мали охоплювати Белзьке, Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське, Руське та Чернігівське воєводства, а також Мстиславський і Пінський повіти Великого князівства Литовського. Сеймова комісія погодилася на припинення воєнних дій, обмеживши територію князівства виключно землями козацької України.

Спроба І. Виговського створити польсько-український союз та сам Гадяцький договір є досі дискусійними темами в історіографії. З умов договору випливає, що він суттєво обмежував державний суверенітет козацької України, змінюючи її політичний устрій, адміністративну систему та судову організацію. Козацька держава, названа Руським князівством, інтегрувалася в адміністративно-територіальну структуру Речі Посполитої замість фактично незалежної держави під протекторатом іноземного правителя. Територія князівства була поділена на три воєводства – Київське, Брацлавське та Чернігівське. Гетьман утратив право вести зовнішню політику, чисельність козацького війська скоротили вдвічі, а старшина отримала монополію на обрання гетьмана. Надання шляхетського статусу обмеженому колу старшин позбавляло рядове козацтво власної еліти [82, с. 217]. Таким чином, укладення

Гадяцького договору стало суттєвим кроком назад порівняно навіть з Московським договором. Однак, вищою політичною метою українців залишалася ідея незалежної соборної України, започаткована Богданом Хмельницьким.

22 травня 1659 року Сейм Речі Посполитої суттєво звужив положення, передбачені Гадяцьким договором. Ратифікований акт проголошував примирення з козацькою Україною та формально підтверджував створення Руського князівства. Документ встановлював 30-тисячний реєстр козацького війська, надавав українцям право обіймати урядові посади в Київському, Брацлавському й Чернігівському воєводствах, а також зберігав існування уніатської церкви. Згідно з його положеннями, козацькі частини були відкликані зі Східної Волині, а козацькі залоги в Погоринні поступово ліквідовані у 1658–1659 рр. [105, с. 134]. Після ратифікації сюди повернулися польські власники маєтків, остаточно завершивши період активної національно-визвольної боротьби у Волинському регіоні.

Отже, після смерті Богдана Хмельницького національна революція перейшла в етап гострого соціально-політичного протистояння, що призвело до громадянської війни та поділу козацької держави на два центри влади – Правобережне й Лівобережне гетьманства, а також до виокремлення Запорозжя як самостійної політичної сили. Попри придушення визвольного руху на місцях у 1652–1653 роках, Волинь залишалася важливим об'єктом прагнень Гетьманщини приєднати західноукраїнські землі засобами військово-політичного та дипломатичного впливу. Проте, попри насиченість регіону військовими формуваннями й низку успішних операцій, залучення московських, шведських та трансільванських союзників не дало бажаного результату. Наприкінці 1650-х рр. Волинь вичерпала свій демографічний і економічний потенціал, що унеможливлювало продовження національно-визвольної боротьби.

РОЗДІЛ 4. НАСЛІДКИ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ ТА РЕВОЛЮЦІЇ НА ВОЛИНІ

Попри незавершеність соціальної революції та поразку тривалої національно-визвольної боротьби на території Волині, а також невдачу спроб інтегрувати західноукраїнські землі до складу Української держави в 1653–1659 роках, події середини XVII століття мали глибокий вплив на всі аспекти життя волинян. Після підписання та ратифікації Зборівського договору, а особливо після поразки місцевого визвольного руху у березні 1652 року, Волинь залишилася в межах Речі Посполитої. Це створило умови для спроби відновлення досягнутих до революції політичних та соціально-економічних структур колоніального порядку.

Проте польській владі не вдалося реалізувати свою реставраційну політику в повному обсязі, як під час другого етапу Національної революції, коли точилася напружена і кривава боротьба між українцями та поляками за цей регіон, так і після неї. Навіть після укладення Гадяцької угоди, яка визначила завершення революційної війни і передбачала припинення боротьби за приєднання західноукраїнських земель до складу Української держави, Волинь не стала частиною старого колоніального порядку. Як зазначав історик Д. Похилевич, незважаючи на зусилля Речі Посполитої, вона не змогла відновити попередній режим, що підтверджується усіма подальшими подіями в межах цієї держави [70, с. 75].

Беззаперечно, що основними наслідками національно-визвольної війни для Волині стали катастрофічні людські втрати. За оцінками В. Смолія та В. Степанкова, загальні втрати населення козацької України становили від 35 до 45% [82, с. 173]. Застосовуючи статистичні та хронологічні методи, а також опираючись на досягнення сучасної української історіографії, можна виокремити чотири основні етапи демографічного спаду населення Волині в період 1648–1659 років.

Перший етап (червень 1648 – серпень 1649 рр.) співпав з початком визвольної боротьби волинян і був позначений різким зменшенням чисельності населення. Це сталося через активну участь у повстанських акціях, рейди повстанських загонів, формування українських військових підрозділів, бойові дії проти збройних сил Речі Посполитої, а також через міграційні потоки як на захід, так і на схід. Крім того, велику роль у демографічному спаді відіграли руйнівні наслідки польських каральних експедицій 1649 року.

Другий етап (вересень 1649 – перша половина 1651 рр.) розпочався після укладення Зборівського договору і тривав до прибуття козацького війська на Волинь перед Берестецькою битвою. Цей період характеризувався відчайдушною боротьбою волинян за збереження досягнутих визвольних здобутків. Значна частина людських втрат у цей час була пов'язана з участю місцевих повстанців у революційному русі, а також з каральними акціями польських та магнатських військ, репресивними заходами й іншими наслідками.

Третій період (літо 1651 – весна 1652 рр.) розпочався активними воєнними діями українців і поляків перед початком Берестецької битви й завершився остаточним придушенням місцевого визвольного руху. Цьому періоду було притаманне подальшим зменшенням чисельності волинян через трагічні наслідки Берестецької кампанії, коли польські війська, каральні загони та найманці знищили значну частину місцевого населення. Крім того, численні міграції на Схід, спалахи епідемій та голод також сприяли демографічному спаду.

Четвертий період (друга половина 1652 – 1659 рр.) розпочався після придушення визвольної боротьби у Волинському воєводстві і тривав до укладення та ратифікації Гадяцького договору. Цей період позначався подальшими втратами волинян через дії українсько-московських, польських та татарських військ. Демографічна катастрофа була очевидною і зачепила всі повіти воєводства [36; 105].

Археологічні дослідження значною мірою доповнили розуміння перебігу та наслідків національно-визвольної війни 1648–1657 років у Волинському воєводстві. Сучасна археологія козацької доби, починаючи з 1990-х років, досягла значних успіхів, забезпечивши на сьогодні потужну джерельну базу для вивчення цього періоду. Зокрема, важливим є вивчення місця Берестецької битви, що стало одним із центральних аспектів археологічних досліджень на Волині.

Одним із найскладніших завдань було визначення місць розташування таборів обох армій. За королівським планом XVII століття, польсько-шляхетські війська мали табір на правому березі річки Стир, напроти Берестечка. Сьогодні ця територія забудована передмістям Берестечка, Пісками, і залишки фортифікацій тут не збереглися. Що стосується козацького табору, то він, за відомостями, розташовувався на схід від річки Пляшівки, а його центр був на річці Плісня, оточений болотами з обох боків. Таким чином, можна зробити висновок, що табір знаходився на території сучасної західної частини села Острів, яке на той час ще не було забудоване.

І. Свешнікову вдалося без особливих труднощів локалізувати місце ставки хана, що розташовувалося ліворуч від дороги Острів – Митниця. Це підвищення височіло над навколишніми полями, і хоча на час битви воно було покрите лісом, сьогодні воно розоране і значно нижче, ніж у XVII столітті. Археологічні розкопки на цьому місці не дали результатів [77, с. 139].

Що стосується ідентифікації острова, на якому захищалися 300 козаків, то це завдання виявилось непротим. Але М. Костомаров точно визначив його місцезнаходження, вказавши, що острів розташовувався поблизу іншого острова, відомого під назвою Волиця [59, с. 64]. Оскільки ця назва збереглася до наших днів, сусідній острів, який називається Гайок, був визнаний місцем битви 300 козаків. Це місце детально зображене на схемі, що супроводжувала лист Костомарова до К. Сементовського. Проте пізніші дослідження, зокрема роботи І. Каманіна, внесли плутанину, коли він стверджував, що подвиг 300 козаків стався на іншому острові, що утворювався злиттям річок Пляшівки і

Стиру, оточеного болотами [43, с. 20-23]. Пізніша легенда про Журавлиху, обстоювала саме її як місце останньої битви козаків-героїв, що ще більше відвернуло увагу від Гайка та створило міф навколо Журавлихи.

Однак у 1969 році, після проведення меліорацій поблизу острова Гайок, на зораній низовині на сході від острова експедиція зафіксувала численні порушені плугом людські кістяки, що підтверджує, що саме цей острів та прилегле болото і були місцем бою 10 липня 1651 року. Археологічні дослідження під керівництвом Сवेशнікова підтвердили припущення М. Костомарова щодо правильності визначення місця подвигу 300 козаків.

Підсумовуючи, археологічні дослідження, здійснені у 1970–1989 роках на територіях, пов'язаних із Берестецькою битвою, дали змогу визначити низку ключових історичних локацій. Серед них – місце переправи королівських військ через річку Стир у червні 1651 року, район бою 20 червня того ж року, місця розташування таборів польсько-шляхетських та козацьких військ, залишки оборонного валу в урочищі Вал біля Козацьких Могил, а також острів Гайок, де в останній день битви героїчно оборонялися три сотні козаків. Ці масштабні археологічні експедиції, проведені на полі Берестецької битви, стали одними з найзначніших досліджень козацької доби в історії сучасної України. Завдяки наполегливій праці Ігоря Сवेशнікова та його археологічної групи було відкрито унікальні артефакти, які проливають нове світло на матеріальну культуру, побут і військове мистецтво українців XVII століття. Виявлені особисті речі козаків, елементи їхнього спорядження та зброї дали можливість реконструювати рівень розвитку козацького війська та особливості ведення бою в добу національно-визвольної боротьби.

Розглядаючи підсумки Української національної революції на Волині, слід детально зацентувати увагу на формуванні політики історичної пам'яті, пов'язаної з козацькою добою, та на практиках увічнення подвигів місцевого населення – селян, міщан і козаків, які брали участь у визвольній боротьбі проти польського панування. Особливе значення у цьому контексті має Рівненщина, де процеси збереження та популяризації пам'яті про події XVII

століття стали важливим чинником розвитку регіональної історичної свідомості. Одним із головних меморіальних комплексів козацької слави є Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви», розташований між селами Пляшева та Острів на Рівненщині. Заповідник розпочав свою діяльність у 1967 році як музей-заповідник «Козацькі могили», що був філією Рівненського краєзнавчого музею. У 1991 році він отримав статус державного та був перейменований у Державний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви». 10 вересня 2008 року, враховуючи «значний внесок заповідника в збереження об'єктів, що мають історичну, наукову та культурну цінність, а також його роль у формуванні історичної свідомості українців», Президент України Віктор Ющенко підписав Указ про надання цьому заповіднику статусу Національного [14, с. 272].

Ансамбль заповідника розташований на острові Журавлиха, де в першій половині ХХ століття був створений меморіальний комплекс на честь подвигу козаків і селян, які загинули в Берестецькій битві. Центральною спорудою цього архітектурного комплексу є Свято-Георгіївська церква, збудована у 1910–1914 роках у стилі українського бароко за проектом В. Максимова. Ця церква не має аналогів у світовій архітектурі і є монументальною спорудою, яка складається з трьох ярусів-храмів: підземної церкви Святої Параскеви П'ятниці, церкви Святого Георгія Переможця, а також церкви Святих Бориса і Гліба. У підземному ярусі храму знаходиться гробниця-усипальниця, в якій покоїться багато останків учасників Берестецької битви [98, с. 311].

Великою цінністю і гордістю заповідника є музейна експозиція, що містить понад 5 тисяч унікальних експонатів ХVII століття, знайдених під час археологічних досліджень на полі Берестецької битви між 1970 і 2015 роками під керівництвом І. Свешнікова. У музеї зберігаються різноманітні предмети, серед яких – зброя козаків та повстанців, особисті речі, гармати, мушкети, шаблі, бойові коси, списи, порохівниці, речі козацької кухні, шкіряні чоботи, ходаки, гаманці, сумки та інші предмети побуту того часу [98, с. 313]. Ці артефакти допомагають відтворити картину життя та побуту українців ХVII

століття, а також відображають рівень розвитку козацького військового мистецтва на той час.

Основна експозиція музею розташована у семи залах, і головною темою є Берестецька битва 1651 року, з особливим акцентом на археологічні знахідки з поля битви. Окрім цього, експозиція включає розділи, що демонструють історію українських земель від часів Русі-України до Національно-визвольної війни 1648–1657 років. Сьомий зал експозиції присвячено будівництву і розвитку меморіального комплексу «Козацькі Могили» з 1908 року до сучасності [14, с. 269].

Після відомих розкопок під керівництвом Ігоря Свешнікова в 1970–1990 роках, вивчення території поля продовжили численні археологічні експедиції. Зокрема, рятувально-розвідувальна експедиція 1992–1993 років, очолювана Т. Л. Бітковською, досліджувала заплави та надзаплавні тераси р. Пляшівки від села Острів до її гирла. У 1996 році археологічна експедиція на чолі з С. В. Ревуцьким обстежила урочища «За Фосою» в селі Острів, «Зарічка» та «Макітра» в селі Пляшева. Далі, у 1998 році, експедиція під керівництвом того ж дослідника продовжила роботи на урочищах «Монастирщина», «За Фосою» та «Банівщина» села Острів. У 2003 році археологічна експедиція під керівництвом Богдана Прищепи досліджувала заплави та береги р. Пляшівки між селами Острів і Пляшева.

Працівники НІМЗ «Поле Берестецької битви» активно працюють над впровадженням європейських стандартів музейної діяльності, зокрема зосереджуючись на покращенні обслуговування відвідувачів та розширенні спектра платних послуг, які можуть задовольнити різні категорії туристів. Окрім цього, фахівці музею продовжують збирання фото-, фоно-, кінодокументів та музейних експонатів, що пов'язані з тематикою музею. Заплановано проведення зустрічей з учасниками сучасної війни за незалежність, а також їх родичами, для документування важливих фактів суспільно-політичного життя, біографічних відомостей та збору матеріалів для майбутніх виставок і експозицій музею [98, с. 317].

Окрім людських втрат, селяни позбулися нерухомого майна, робочої худоби, а також реманенту. Військові дії, постійна дислокація великої кількості польських, українсько-російських військ, а також часті татарські набіги, унеможлилювали збереження запасів для відновлення господарства. Загибель основних трудових ресурсів призвела до появи багатьох неповних родин, які не могли обробляти землі та виконувати обов'язкові панщинні роботи. Таким чином, попри катастрофічне обезлюднення регіону та наявність великих площ закинутих і необроблених земель, відбувалося зростання числа малоземельних і безземельних селян, таких як огородники, халупники, підсусідки тощо [70, с. 89-90].

Суттєвим чинником, що гальмував відновлення економічного й соціального розвитку волинських міст, стало повернення їх у феодальну залежність, характерну для Речі Посполитої. Додатковими перепонами виступали неузгодженість та безсистемність міського самоврядування, а також постійні конфлікти між органами місцевої влади й державними структурами, які так і не були подолані впродовж другої половини XVII століття. Проте, на тлі Національної революції, відбулися певні позитивні зміни, характерні для більшості волинських міст. Зокрема, помітно посилювався вплив етнічно українських міщан, які стали більш активними в розвитку ремесел та міського самоврядування, що було спричинене, зокрема, міграцією польського та єврейського населення [105, с. 226].

У підсумку, наслідки Національної революції виявилися для українського народу майже вбивчими. Жорстока боротьба 1648–1659 рр. не призвела до вирішення основних національних завдань, таких як здобуття політичної та економічної незалежності всіх українських територій, утворення національної держави в межах етнічних земель, що були під польським пануванням, та запровадження прогресивних політичних і соціально-економічних відносин. Українці заплатили величезними людськими та економічними втратами за ці прагнення.

Незважаючи на позитиви створення Української козацької держави, ці досягнення незабаром були затінені приєднанням до Московського царства, що призвело до відділення Лівобережної Гетьманщини від більшої частини українських земель через московсько-польські кордони. Це породило складні етнонаціональні проблеми. Розподіл етнічної території між різними державами і розмежування національних частин є одним з найбільш негативних явищ для національного розвитку, що ускладнило український процес державотворення. Однак важливо підкреслити, що незважаючи на цей поділ, українці зберегли свою національну ідентичність завдяки їхній життєздатності.

Аналіз джерел дозволяє зробити висновок, що українці, в тому числі волиняни, заплатили величезну ціну за спробу створити самостійну національну державу. Це супроводжувалося жахливими людськими і економічними втратами, обезлюдненням, руйнацією сіл, міст, ремесел і торгових зв'язків Волині.

Однак, найбільш важливим наслідком визвольної боротьби стало те, що українці всіх регіонів вперше об'єдналися для спільної мети – боротьби за свою свободу. Це прискорило формування національної самосвідомості і стало основою для розвитку української самоідентичності в межах етнічних територій, які стали основою сучасної української нації. У процесі цієї боротьби зміцнилися традиції національної єдності, які не змогли знищити імперські сили – польські, російські та австро-угорські, навіть через кілька століть роздільного панування.

ВИСНОВКИ

Козацька доба є одним з ключових етапів у процесі державотворення та розвитку національної культури України. Вона відіграла важливу роль у різних сферах життя українського народу, зокрема в обороні територій, колонізації Дикого поля, а також у соціальних і культурних перетвореннях. Козацтво стало рушійною силою в боротьбі за національну ідентичність, антифеодальних виступах та підтримці розвитку культури, архітектури й мистецтва. Цей період залишив значну культурну спадщину, що нині представлена в музейних колекціях та нерухомих пам'ятках історії і культури. Пошук, фіксація, облік та дослідження пам'яток українського козацтва є важливими завданням для сучасних археологів, істориків та краєзнавців.

Аналіз джерельної бази та історіографії дозволяє окреслити ключові передумови, хід та наслідки національно-визвольної боротьби на Волині. Дослідження до революції характеризувалися значним накопиченням відомостей про події Хмельниччини. Водночас радянська історіографія переважно акцентувала антифеодальний аспект визвольної боротьби, що супроводжувалося численними неточностями та спотвореними інтерпретаціями історичних фактів. Сучасна українська наукова думка значно розширила уявлення про події 1648–1657 рр., зокрема завдяки комплексним, ґрунтовним дослідженням і аналізу історичних джерел. Разом із тим залишається недостатньо опрацьованим питання регіональних особливостей перебігу визвольної війни, зокрема щодо Волині, що відкриває нові перспективи для спеціалізованих історичних і краєзнавчих досліджень.

Український революційний рух XVII століття мав комплексний характер, поєднуючи національно-релігійні та соціально-економічні аспекти, кожен із яких був зумовлений політикою польської влади на українських землях. Тісний взаємозв'язок етнонаціональних, релігійно-конфесійних та соціально-економічних чинників створив органічну єдність української національно-визвольної боротьби, що проявилася й на Волині.

Отже, визвольна війна за суверенітет українського народу середини XVII століття вперше об'єднала волинян із представниками інших регіонів України в єдиний масовий національно-визвольний рух. Це сприяло прискоренню формування національної самосвідомості та зміцненню традицій спільної боротьби за українську незалежність, які залишалися живучими незважаючи на багатовікове панування польських, російських та австро-угорських імперських структур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані документи та матеріали

1. Боплан Г. Л. Опис України. Меріме П. Українські козаки. Богдан Хмельницький / Пер. з фр. Я. І. Кравця. Львів: Каменяр, 1990. 304 с.
2. Грабовецький В. В., Ярошинський О. Б. Визвольна боротьба на Волині у 1648–1657 рр. Огляд опублікованих джерел. Київ: Товариство «Знання України», 2000. 47 с.
3. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 1: (1648–1649 рр.) / Упоряд. Ю. Мицик; Ред. кол.: В. А. Брехуненко та ін. Київ: Вид-во НАН України, 2012. 680 с.
4. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 2: 1650–1651 рр. / Упорядн. Ю. Мицик; Ред. кол.: В. А. Брехуненко та ін. Київ: Вид-во НАН України, 2013. 680 с.
5. Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1961. 740 с.
6. Історія України в документах і матеріалах. Том 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.). Відп. ред. С. М. Белоусов. Київ: Вид-во АН УРСР, 1941. 292 с.
7. Літопис Самовидця. Під ред. А. Скаби, О. Гуржія, В. Дядиченка. Київ: Наукова думка, 1971. 177 с.
8. Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки визвольної війни українського народу середини XVII століття. Документи і матеріали. Рівне: Перспектива, 1999. 120 с.
9. Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел). *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво*. К., 1998. С. 307–311.
10. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657 рр.: збірник за документами актових книг / Упоряд.: Л. Сухих, В. Страшко. Київ.

Держкомітет архівів України; Центральний державний історичний архів України, 2008. 1012 с.

11. Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.: Збірка документів (1639–1648 рр.). Відп. ред. М. Н. Петровський, К. Г. Гуслистий. Київ: Вид-во АН УРСР, 1946. 256 с.
12. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упоряд.: І. Крип'якевич, І. Бутич; Ред. кол.: В. Смолій та ін. Київ: Альтернативи, 1998. 416 с.

Монографії, наукові статті

13. Matychak T. Why Are Cossacks Key to Understanding the Ukrainian Nation? *Ukraine World International*. March 13, 2019. URL: <https://ukraineworld.org/articles/ukraine-explained/why-are-cossacks-keyunderstanding-ukrainian-nation>
14. Адамчук К. Д. Культурний потенціал національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». *Актуальні питання культурології*. 2016. Вип. 16. С. 269–274.
15. Антонович В. Коротка історія козащини. Київ: Основа, 2004. 230 с.
16. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. К.: Либідь, 1993. 288 с.
17. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Д. Я. Телегін (відп. ред.) та ін. К.: ІЗМН, 1997. 336 с.
18. Бойко О. Д. Історія України: навчальний посібник Київ: Академвидав, 2010. 688 с.
19. Борисенко В., Заремба С. Україна козацька XV–XVIII століття. Київ: Альт, 2003. 458 с.
20. Бортнікова А. В. Державна влада та місцеве самоврядування на Волині (кінець XIV – середина XVII). Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. 552 с.
21. Винар Л. Козацька Україна. Львів: Світ, 2003. 570 с.

22. Войтюк О. П. Археологічні дослідження на полі Берестецької битви у 2015 році. *Зб. тез наук.-практ. конф. «Берестецька битва в історії України»*. Пляшева. 2008. С. 19–21.
23. Войтюк О. П. Нові дослідження на Полі Берестецької битви. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць*. Випуск 25. 2016. С.35-38.
24. Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. та ін. Історія українського війська (1917-1995). Упорядник Я. Дашкевич. Львів: Світ, 1996. 840 с.
25. Гамрецький М. Боротьба трудящих Волині проти гніту панської Польщі в 1648 – 1654 рр. *Наукові записки КДУ*. 1954. Т. 13. Вип. 1. С. 85–104.
26. Голобуцький В. Запорізьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 302 с.
27. Горобець В. Україна: люблінська унія та народження нової Вітчизни. Київ: Коріон, 2009. 204 с.
28. Грабовецький В. Визвольна боротьба на Волині у 1648-1657 рр. Огляд опублікованих джерел. К., Товариство «Знання» України, 2000. 47 с.
29. Грабовецький В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. Київ: Наукова думка, 1972. 192 с.
30. Грицак Я. Й. Нариси з історії України: формування української модерної нації. Київ: Генеза, 2000. 249 с.
31. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / Укладачі Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2007. 736 с.
32. Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. Вид. 2-е. Б.м.: Б.в., 1919. 248 с. URL: <http://hrushevsky.nbu.gov.ua/item/0000005>
33. Гуржій О. І., Смолій В. А. Як і коли почала формуватися українська нація. Київ: Наук. думка, 1991. 112 с.
34. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ: Основи, 1996. 222 с.

35. Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.) Київ, 2008. 882 с.
36. Дорошенко Д. Нарис Історії України. Том II (від половини XVII століття). Київ: Глобус, 1992. 217 с.
37. Ісаєвич. Я. Братства та їхня роль в розвитку української культури XVI–XVII ст. Київ: Наук. думка, 1966. 248 с.
38. Історія України в особах: IX–XVIII ст./ В. Замилинський (кер. авт. кол.), І. Войцехівська, В. Галаган та ін. К.: Україна, 1993. 396 с.
39. Історія України та її державності. Курс лекцій: Навч. Посібник / Л. Є. Дещинський, С. В. Терський, І. Я. Хома та ін. Львів: Видавництво «Львівська політехніка», 2009. 476 с.
40. Історія українського війська / Авт. кол.: М. Відейко, А. Галушка, В. Лободаєвта ін.; Під заг. ред. В. Павлова. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 416 с.
41. Історія українського козацтва: нариси у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Києво-Могилянська академія. Т. 1 / В. А. Брехуненко та ін. 2006. 799 с.
42. Історія українського козацтва: нариси у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Києво-Могилянська академія. Т. 2 / А. М. Авраменко та ін. 2007. 723 с.
43. Каманин И. Битва козаков с поляками под м. Берестечком в июне 1651 г. Киев: Отдел Императорского Русского военно исторического общества, 1910. 25 с.
44. Кіку І. Соціально-економічне становище селян Волині в 1638–1648 рр. *Український історичний журнал*. 1987. № 6. С. 45–52.
45. Костомаров М. Богдан Хмельницький: Історична монографія / пер. з рос.: О. Завгородня. Дніпропетровськ: Січ, 2004. 843 с.
46. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и авт. ист.-биогр. очерка В. А. Замлинский. Киев: Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1989. 734 с.

47. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. Київ: АН України, Ін-т укр. археографії, 1993. 185 с.
48. Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях: статті і матеріали. Львів: Український Католицький ун-т, Гуманіт. ф-т., 2012. 701 с.
49. Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. *Історичні джерела та їх використання*. 1966. Вип. 2. С. 123–148.
50. Крип'якевич І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – початку XVII ст. *Український історичний журнал*. 1966. № 2. С. 82–84.
51. Кузьмич С., Липа К., Писарев О., Руденко О. Союзники і супротивники. Армії сусідів України у XVII столітті. К.: Наш час, 2010. 79 с.
52. Легкий В. Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648–1654 гг. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1959. 173 с.
53. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Записки до історії Українського державного будівництва в XVII столітті. Філадельфія: Східно-Європейський Дослідний Інститут ім. В. Липинського, 1991. 346 с.
54. Любавский М. Литовско-русский сейм. Москва: ОИДР, 1901. 1160 с.
55. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого литовского статута. URL <http://znanium.com/>
56. Мануїлова К. Засади децентралізації публічної влади на українських землях, що належали Речі Посполитій. *Держава та регіони. Серія: Державне управління: науково-виробничий журнал*. 2016. № 2. С. 139–143.
57. Марчук М. Територіальне самоврядування у Речі Посполитій. *Право і Безпека*. 2014. № 4. С. 21–28.
58. Мицик Ю. Кілька документів з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. на Поділлі. *Краєзнавство*. 1999. 1. С. 69–74.

59. Міяковський В. Костомаров у Рівному. Україна. 1925. Кн. 3. С. 22–66.
60. Моця О. П. Археологія козацької доби в Україні. *Археологія*. 2017. № 3. С. 55–65.
61. Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви». Офіційний сайт. URL: <https://berestechko.org/>
62. Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини ХХ століття: навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. 342 с.
63. Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Енциклопедичне видання. Острог, 2019. 622 с.
64. Петрович В., Яцечко-Блаженко Т. Пам'ятки козацької доби в колекції Музею археології Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки як джерело до вивчення історії українського козацтва. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст.* 2013. Вип. 22. Ч. 1. С. 175-177.
65. Пилипів Л. Микола Костомаров та Іван Каманін – перші дослідники пам'яток поля Берестецької битви. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2015. Випуск 8. С. 154–157.
66. Плохій С. Брама Європи / пер. з англ. Романа Клочка. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 496 с.
67. Поліщук К. Український музей на козацьких могилах під Берестечком. *Рідний край*. 1911. № 17. С. 1–3.
68. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. 3-тє вид. Київ: Либідь, 1995. 608 с.
69. Пономарьова Т., Булига О. Переправа незабутня. Історія однієї експедиції. Луцьк: Волинські старожитності, 2014. 188 с.
70. Похилевич Д. Л. Структурні зміни в помісті після Визвольної війни українського і білоруського народів. *300 років возз'єднання України з Росією* / Ред. Є. Лазоренко. Львів, 1954. С. 73–93.

71. Прищепя Б. А., Прищепя О. П. Історичне краєзнавство Волині: навч. посіб. Рівне: ПП ДМ, 2008. 352 с.
72. Прищепя Б. А. Звіт про роботу у 2003 році археологічної експедиції Рівненської філії охоронної служби України на полі Берестецької битви 1651 р. Рівне, 2003. 41 с.
73. Прищепя Б. А., Чекурков В. С. Нові дослідження поля Берестецької битви. *Берестецька битва в історії України: Збірник тез наукової конференції 24-25 червня 2006 року м. Рівне*. Рівне, 2006. С. 21-31.
74. Прищепя Б., Прищепя О. Основні етапи територіального розвитку Волині як історико-географічного регіону України. *Слов'янський вісник*. 2001. Вип. II. С. 61–76.
75. Рибалка І. К. Історія України. Ч. 1: Від найдавніших часів до кінця XVIII століття. Харків: Основа, 1995.
76. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.). К., 1998. 296 с.
77. Свешніков І. К. Битва під Берестечком / Ред. М. П. Парцей. Львів: Слово, 1992. 304 с.
78. Сергійчук В. Військово-територіальна організація народної армії в перший період Визвольної війни 1648–1654 рр. *Український історичний журнал*. 1982. № 7. С. 85–93.
79. Скруха С. Традиції поховання козаків та цвинтарі козацької доби на місці Берестецької битви 1651 р. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. 2013. Вип. 22. Ч. 1. С. 191-195.
80. Смолій В. А. Історія України: Нове бачення. Київ: Альт, 2005. 464 с.
81. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. 2-е вид., доп., перероб. К.: Либідь, 1995. 624 с.
82. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція (1648–1676 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 352 с.
83. Солодько П. Берестечко. Екскурсія музеєм «Козацькі могили». URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4e19328ecdfa7/>

84. Степанков В. В. Здобутки і невдачі національного елітотворення (1648–1657 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2015. Вип. 8. С. 205–221.
85. Степанков В. С. Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648–1654). Львів: Світ, 1991. 196 с.
86. Степанков В. С. Селянська війна 1648–1652 рр. в Україні: Основні проблеми дослідження. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. 2005. Том 15. С. 26–34.
87. Степанков В. С. Становлення державних інституцій у південно-східній Волині та причини їх ліквідації на початковому етапі Національної революції (1648 – серпень 1649 рр.). *Велика Волинь: минуле і сучасне*. Хмельницький–Ізяслав–Шепетівка, 1994. С. 114–147.
88. Стороженко І. С. Волинь і Поділля у стратегічних планах Богдана Хмельницького. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали V Всеукраїнських історичних читань*. Київ-Черкаси, 1995. С. 30–33.
89. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. Кн. 1: Воєнні дії 1648-1652 рр. 1996. 320 с.
90. Субтельний О. Україна: Історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; К.: Либідь, 1993. 720 с.
91. Телегін Д. Я. Часи козацькі. Січі Запорозькі. За письмовими та археологічними джерелами. К., 1993. 206 с.
92. Титова О. Ще раз про Каталог пам'яток і пам'ятних місць Українського козацтва XVI–XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст.* 2013. Вип. 22. Ч. 1. С. 249–251.
93. Цибульський В. Волинь у Національно-визвольній війні середини XVII ст. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. 2000. Вип. 7. С. 110–116.

94. Чирська М. В. Археологічні розкопки на полі Берестецької битви у 1910 р. *Дослідження, охорона та популяризація об'єктів культурної спадщини / Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин, 22 серпня 2018 р.)*. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2018. С. 42-49.
95. Чухліб Т. Воєнне мистецтво козаків. *Medievist*. 28. 09. 2016. URL: http://www.medievist.org.ua/2016/09/blog-post_28.html
96. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 327 с.
97. Юхимчук К. Співпраця Ігоря Свешнікова з Рівненським обласним краєзнавчим музеєм та його участь у музеєфікації знахідок із досліджень місця битви під Берестечком. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2015. Вип. 19. С. 23-33.
98. Юхимчук М. С. Особливості музейної роботи в Національного історико-меморіального музею «Поле Берестецької битви». *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності*. Зб. наук. пр. наук.-пр. конф. 07-08 черв. 2018 р. С. 311–318.
99. Яворницький Д. И. Запорожье в остатках старины. СПб: Издание Л. Ф. Пантелеева, 1888. 447 с.
100. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Упоряд. О. М. Апанович та ін. Т. 1. Львів: Світ, 1990. 319 с.
101. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Упоряд. О. М. Апанович та ін. Т. 2. Львів: Світ, 1991. 388 с.
102. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Упоряд. О. М. Апанович та ін. Т. 3. Львів: Світ, 1992. 451 с.
103. Яковенко Н. Нарис середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2009. 584 с.
104. Яковенко Н. Українська шляхта з кін. XIV до сер. XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Київ: Критика, 2008. 472 с.

105. Ярошинський О. Б. Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2005. 460 с.
106. Ярошинський О. Б. До питання про економічні наслідки подій Національної революції середини XVII ст. в західноукраїнському регіоні (за матеріалами Волинського воєводства). *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. 2004. Т. II. С. 387–401.
107. Ярошинський О. Б. Характер визвольної боротьби на Волині у 1648–1657 рр. Київ: Знання, 2000. 31 с.
108. Ярошинський О. Проблема характеру визвольної боротьби 1648-1657 років на Волині у світлі комплексного дослідження історичних джерел. *Перспективи*. 1999. № 3-4 (7-8). С. 62-68.